

לוח פזרחית

גיליון מס' 7
אוגוסט 2008

האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם (אילמ"א)
The Middle East & Islamic Studies Association of Israel (MEISAI)
الجمعية الاسرائيلية لدراسات الشرق الاوسط والاسلام

מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה
The Moshe Dayan Center for Middle Eastern and African Studies
مركز موشيه ديان لدراسات الشرق الأوسط وإفريقيا

תוכן העניינים

1	עידן בריר ושי זהר	דבר העורכים
		מאמרים
4	מירה צורף	צעירים מצרים חסרי מנוח – מאין באתם ואנה מועדות פניכם?
14	יעל ורניק	דמות היהודי ביצירותיו של הסופר הפלסטיני ע'סאן כנפאני
16	ליאת קוזמא	"השיבה לחיפה": ריאיון עם בעז גאון וסיני פתר
22	אהוד טולידאנו	מצב הלימודים האוסמאניים בארץ ובעולם
		אינטרנט במזרח התיכון
28	ליאורה הנדלמן-בעבור	המזרח התיכון ומרכז המסחר האלקטרוני הגדול בעולם eBay
		"זווית אחרת"
33	גימיל אל-ד'יאבי	בריחת המוחות – עד מתי?
		שירה מן המזרח התיכון
35	רביב אנין	פאטמה נאעות
36	סאלם ג'ובראן	מחמוד דרויש - המשורר הלאומי של העם הערבי-הפלסטיני
		קולנוע
38	שריאל בירנבוים	אחרי-מותו של יוסף שאהין

המערכת

mizrahit@meisai.org.il

עידן בריר - עורך ראשי
אוניברסיטת תל אביב

mizrahit@meisai.org.il

שי זהר - עורך משנה
האוניברסיטה העברית בירושלים

sarielb@gmail.com

שריאל בירנבוים – עורך מדור קולנוע
האוניברסיטה העברית בירושלים

barmic@netvision.net.il

מיכאל ברק – עורך מדור אינטרנט במזרח התיכון
אוניברסיטת תל אביב

aviellea@gmail.com

אביאל אטיאס – עורך מדור האם ידעת ש...?
אוניברסיטת תל אביב

hadpe@walla.com

הדר פרי - עורכת לשונית
אוניברסיטת בר אילן

אלנה קוזניצוב - עיצוב גרפי ועיצוב עמוד השער
מרכז משה דיין, אוניברסיטת תל אביב

הוועדה האקדמית

פרופ' דרור זאבי
אוניברסיטת בן גוריון נעבב

פרופ' אייל זיסר
אוניברסיטת תל אביב

פרופ' אהוד טולידאנו
אוניברסיטת תל אביב

קול קורא

לשליחת רשימות ומאמרים לפרסום בכתב העת האלקטרוני

רוח מזרחית

כתב העת האלקטרוני "רוח מזרחית" מתפרסם שלוש פעמים בשנה במתכונת חדשה, תחת חסות משותפת של אילמ"א ומרכז משה דיין באוניברסיטת תל-אביב ובעריכתם של תלמידי מחקר. עורכי כתב-העת קוראים לתלמידי מחקר, תלמידים לתואר הראשון, חוקרים ומורים באקדמיה ומחוצה לה (כולל כאלה שהכשרתם אינה בהכרח אקדמית), ולכלל בעלי העניין בתחום לימודי המזרח התיכון, האסלאם ותרבויות האזור, לשלוח אלינו מאמרים ורשימות לפרסום.

המאמרים בכתב העת עוסקים בהיסטוריה על גווניה השונים, ובהיבטים תרבותיים בחיי החברות המאכלסות את אזורנו. אנו מבקשים לקדם באופן מיוחד מאמרים המבוססים על עבודות סמינר מצטיינות, מאמרי-דעה, וכן מאמרים העוסקים בנושאים חברתיים או היסטוריוגרפיים.

לצד המאמרים, תכלול "רוח מזרחית" גם מדורים אשר יעסקו בנושאים הבאים: קולנוע, מוסיקה, ספרות, סקירת ספרים ואתרי אינטרנט, תרגום תעודות ומסמכים ורשמים ייחודיים של ישראלים ממדינות האזור. כותבים המעוניינים לתרום רשימות למדורים אלה מוזמנים ליצור קשר עם עורכי כתב העת כדי לתאם את נושאי הכתיבה.

אנו פונים גם בקריאה לסטודנטים המעוניינים להצטרף לכתב העת כחברי מערכת ולערוך באופן קבוע מדורים שונים בתוכו, על-פי תחומי התמחותם ועניינם, ליצור עימנו קשר. תמורת העבודה במסגרת כתב העת תוענק לחברי המערכת חברות שנתית באילמ"א, על כל המשתמע מכך.

יצוין כי פרסום בכתב העת מותנה בהצטרפות לאילמ"א (למידע נוסף על הצטרפות לאגודה, ראה עמוד הבית: <http://www.meisai.org.il>).

היקף מאמר – עד 2500 מילה.

היקף מאמר קטן – עד 800 מילה

היקף רשימה (גם במסגרת מדור) – עד 700 מילה.

מאמרים ורשימות יוגשו על-פי הנחיות הכתיבה של "רוח מזרחית" **כמפורט באתר אילמ"א**. את ההצעות יש להעביר אך ורק כצרופה (Attachment) להודעת דוא"ל שתשלח לכתובת mizrahit@meisai.org.il, כאשר בשורת הכותרת (Subject) יצוין "רוח מזרחית". יש להקפיד ולדרוש אישור קבלה על הצעתכם.

שימו לב: המועד האחרון להגשת מאמרים לגיליון 8: **1 בנובמבר 2008**. המועד האחרון להגשת מאמרים לגיליון 9: **1 במרץ 2009**.

© 2008 כל הזכויות שמורות ל"רוח מזרחית"
אילמ"א – האגודה הישראלית ללימודי המזרח התיכון והאסלאם
מרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה

כללי הציטוט הרגילים חלים על תוכן הגיליון בשלמותו.
על הכותבים לקבל אישור בכתב ממערכת כתב העת לפרסום חומר מן הגיליון באכסניה אחרת.
כל צילום, שכפול, העתקה, השאלה, הפצה והעמדת הגיליון לרשות הרבים (באופן מודפס או אלקטרוני), מחייבת אישור בכתב ממערכת כתב העת.

דבר העורכים

"ההתמדה, שְׁרֵי הָרֶם, מְחִזְקָה אֶת הַכְּבוֹד בְּזִקְרוֹ", כתב ויליאם שיקספיר באופרה "טרויאילוס וקרסידה"¹. אנו גאים ושמחים שעלה בידינו לגלות את ההתמדה הראויה למפעל חשוב כגון זה ולהגיש לכם היום את גיליון מספר 7 של "רוח מזרחית", שהינו, למעשה, הגיליון השני של כתב העת בגרסתו החדשה והמעודכנת. אנו תקווה כי ההתמדה אכן תוכיח את עצמה כראויה ותחזיק את הכבוד בזהרו, כדבר המחזאי. אנו שואבים עידוד גם מן הפופולריות של הגיליון הקודם, שאף היא הוכיחה לנו את מעמדו ואת חשיבותו של כתב העת לקהילת המזרחנים הישראלית, ובטוחים כי יוסיף להתפרסם בהתמדה בעתיד, להעשיר את השיח האקדמי בתחום ולאפשר מתן במה ראויה לכל החפצים בדבר.

גיליון זה מתפרסם בעיצומם של ימים סוערים העוברים על המזרח התיכון ועל ישראל כמו גם על העולם האקדמי והתרבותי. רק לפני פחות מחודש הגיעה לסופה שנת לימודים סוערת, שראשיתה בשביתה ארוכה של הסגל האקדמי הבכיר, המשכה בכמעט שביתה של הסגל האקדמי הזוטר וסופה באיומי שביתה לשנה הקרובה. בשל כך התעכב סופה של שנת הלימודים, שנגמרה רק בשלהי יולי, ואין זה סוף פסוק – מבחני הסמסטר השני והעבודות שתוגשנה בו צפויים להימשך עוד חודשים ארוכים. השביתה הארוכה והשיבושים שבאו בעקבותיה לא הקלו את מלאכת הוצאתו של הגיליון הקודם של "רוח" והקשו שבעתיים על הוצאתו של גיליון זה. בשל כך אנו גאים אף יותר על יכולת ההתמדה, שהייתה נר לרגלינו לאורך כל העבודה על גיליון זה, ומבקשים לחלוק את גאוותנו ואת תודתנו הרבה לכלל הכותבים שנרתמו לתרום מפרי עטם לגיליון על אף הלחץ, השינויים הכפויים בלוח הזמנים ושלל מחויבויותיהם האחרות.

השביתות הרבות והתכופות, שנהפכו לאירוע קבוע על לוח השנה האקדמי בישראל בשנים האחרונות, הן ביטוי אחד מני רבים למשבר החריף בו נתונה מערכת ההשכלה הגבוהה כולה זה זמן רב. גם תחום המזרחנות במובנו הרחב לא ניצל מחרב הקיצוצים ואין זה סוד כי יכול היה המצב במחלקות הלימוד והמחקר השונות להיות טוב יותר וכי התקציב המוגבל והקיצוצים בתחומי ידע ובשעות לימוד פוגעים ישירות בסטודנטים ובתלמידי המחקר. דווקא בעת כזו של מצוקה, ניתן למצוא תקווה בפתיחתן של מחלקות חדשות שעניינן לימודי ההיסטוריה של האזור – חזון בלתי נפרץ בעליל במחוזותינו. חנוכתה של הקתדרה ללימודים עותומאניים, עליה מופקד פרופ' אהוד טולידאנו מאוניברסיטת תל אביב היא בהחלט אירוע שכזה. אנו שמחים כי פרופ' טולידאנו נעתר לבקשתנו לפרסם בגיליון זה את הדברים שנשא בטקס חנוכת הקתדרה בחודש יוני האחרון, בהם סקר את תחום הלימודים העותומאניים (אוסמאניים, לשיטתו של טולידאנו) בארץ ובעולם, ומבקשים לשלוח לו בהזדמנות זו הצלחה וברכות לרגל ההתחלה החדשה.

נוסף על דבריו של טולידאנו, יכלול גיליון זה כמה נושאים מרתקים ורלוונטיים במיוחד, מקצתם אף שלובים זה בזה ומעשירים האחד את השני. ראש וראשון להם הוא מאמרה של ד"ר מירה צורף, העוסק במצוקותיו של הדור הצעיר במצרים, קבוצת האוכלוסייה המשמעותית ביותר ולא פחות חשוב מכך – עתידה של האומה הערבית הגדולה ביותר. המאמר שופך אור על כמה סוגיות חברתיות הנידונות מעת לעת בתקשורת הישראלית, כמו גם במחקרים אקדמיים, ובהם נישואי

¹ ויליאם שיקספיר, *טרויאילוס וקרסידה*, תרגום: אריה אהרוני (תל אביב: אל"ף הוצאת ספרים, 1971), עמ' 114.

המְסִיָאָר והעֲרָפִי השנויים במחלוקת והשימוש הנרחב שעושים צעירים באינטרנט ובאמצעי "התקשורת החדשה" כערוץ אלטרנטיבי לדרך ההיכרות המסורתית, שלידם, אבד עליה הכלת. מעניינות בעיקר הטקטיקות והאסטרטגיות שמאמצים הצעירים הללו במטרה להשתחרר מכבליהם המעיקים של הוריהם מחד גיסא ושל הממסד הדתי מאידך גיסא. באופן מפתיע, אחד מתוצרי הלוואי של התהליך הזה הינו דווקא הרצון לזכות בלגיטימציה של ההורים להתנהלותם הזו ובגושפנקה הלכתית של אנשי הדת.

חלקו השני של פרק המאמרים עוסק בסופר הפלסטיני ע'סאן כנפאני, שהעיסוק ביצירתו חזר לאחרונה לכותרות עם העלאת ההצגה "השיבה לחיפה" בתאטרון הקאמרי, המבוססת על סיפור קצר של כנפאני. ד"ר ליאת קוזמא ערכה ריאיון מסקרן עם שניים מיוצרי ההצגה – המחזאי בועז גאון והבמאי סיני פתר – ודנה עמם במטענים המלווים את העלאתה של הצגה כזו בישראל בימים אלה וכן בבעייתיות של העברת הסיפור הכתוב אל הבמה ובקשיים הנלווים לתהליך הזה. לריאיון זה ביקשנו להקדים סקירה קצרה פרי עטה של יעל ורניק, בוגרת אוניברסיטת בר אילן הדנה באחת מן הסוגיות המעניינות ומעוררות הדיון ביצירתו של כנפאני – ייצוג דמותו של "היהודי". ורניק מציגה בתמציתיות את התהפוכות שעברה דמותו של היהודי ביצירתו של כנפאני ואת ההשפעה שהייתה או לא הייתה לכך על עולם הדימויים הפוליטי-הפלסטיני בכלל ועל היצירה הספרותית הפלסטינית של התקופה בפרט.

פרק המדורים בגיליון זה נפתח בסקירה של ד"ר ליאורה הנדלמן-בעבור במסגרת מדור האינטרנט. הסקירה עוסקת באחת מן התופעות המדהימות ומסיפורי ההצלחה הגדולים ביותר של "התקשורת החדשה" שנזכרה לעיל – אתר המסחר המקוון eBay. בשנים האחרונות ביסס האתר את מעמדו בתור זירת המסחר המובילה ברשת ומחוצה לה ובזכות העושר והגיוון האדיר של לקוחותיו, הוא מתגלה יותר ויותר כזירה ייחודית שפרט לערך המסחרי גרידא שבה, יש לה גם תרומה קהילתית, חינוכית ואף במידה מסוימת, גם תרומה לחוקרים, לאספנים ולחובבי היסטוריה. במדור "זווית אחרת" מובא מאמרו של הפובליציסט ג'מיל אל-דיאבי, המציג את תופעת בריחת המוחות מן העולם הערבי. אל-דיאבי משתמש בסטטיסטיקות מפתיעות ומציע דרכים שהעולם הערבי יכול להתמודד באמצעותן עם התופעה. מאמר זה רלוונטי במיוחד לנוכח מאמרה של מירה צורף, המציג פנים מסוימות בדיכויים ובדחיקתם של הצעירים במצרים ובעולם הערבי לשוליים ויש בו כדי לעמוד על תוצאת ההזנחה הזו – נטישה של הצעירים היכולים להרשות לעצמם לעזוב. יש לציין כי תופעת בריחת המוחות עולה בשנים האחרונות פעמים רבות בישראל, במסגרת דיונים על חוליי מערכת ההשכלה הגבוהה ועל עתידה. לנוכח זאת, מעניין במיוחד לראות כי בריחת המוחות הישראלית היא חלק מתופעה נרחבת יותר במזרח התיכון ובמדינות המתפתחות בכלל ולהרהר על הדומה והשונה בין המקרים.

מדור השירה בגיליון זה מיוחד לשירתה של המשוררת המצרית פאטמה נאעות. את שיריה של נאעות תרגם בעבור כתב העת המתרגם רביב אנין והוא שכתב גם את הרשימה הסוקרת את פועלה וחשיבותה של נאעות בזירה האומנותית הערבית. לא ראוי יהיה לסגור את הגיליון מבלי לאזכר שניים מענקי האמנות הערבית שהלכו לעולמם בהפרש של שבועיים, סמוך מאוד לסגירתו של הגיליון – הבמאי המצרי יוסף שאהין והמשורר הפלסטיני מחמוד דרויש. שני היוצרים הללו באו מרקע ביוגרפי ותרבותי שונה בתכלית, אך אין ספק שתרומתם, איש-איש בתחומו, לעולם היצירה

הערבי הייתה מכריעה, וכדבריה של משתתפת פלסטינית באחת מתוכניות האירוח בערוץ BBC בערבית – "אלוהים קטף את שני הענקים אשר היו אחראים במידה רבה על עיצוב מה שראינו – הקולנוע – ומה ששמענו – השירה". את הגיליון תחתומנה אפוא שתי סקירות קצרות: הראשונה, מאת המשורר והעיתונאי סאלם ג'ובראן, ידידו האישי של מחמוד דרויש, שנעתר בטובו לבקשתנו לכתוב את סקירתו בלוח זמנים בלתי אפשרי. סקירתו של ג'ובראן, כחייו וכיצירתו של דרויש עצמו, משלבת בין הפן האישי ובין הפן הציבורי-לאומי-פוליטי ועולה ממנה קריאה לבחון מחדש ובצורה שונה את שירתו של דרויש ולהפיק ממנה תועלת לטובת שני העמים המצויים בסכסוך. את הסקירה השנייה, במסגרת מדור הקולנוע, כתב שריאל בירנבוים, עורך המדור, והיא סוקרת את מפעלו הקולנועי העשיר של יוסף שאהין, גדול במאי הקולנוע הערביים, ואת תרומתו הייחודית לקולנוע בעולם הערבי ובעולם בכלל.

לא נותר לנו אלא לאחל לכולכם קריאה מהנה ולהוסיף קריאת עידוד ודרבון לכל אלה הרוצים להשתתף בכתיבת גיליונות כתב העת, להצטרף לעוסקים במלאכה (על-פי האמור בקול הקורא המצורף לגיליון) ובאופן כזה נוכל להבטיח את המשכיותו ואת איכותו של מפעל נפלא זה וכן להרחיבו ולהעשירו. בברכת סיום נעים לקיץ (הקצר ממילא), חג שמח, מועדים לשמחה ושנת לימודים טובה, פורייה ונטולת שיבושים ושביתות.

עידן בריר ושי זהר

צעירים מצרים חסרי מנוח – מאין באתם ואנה מועדות פניכם?

מירה צורף*

שם ושם משפחה: אחמד מחמד סייד. **גיל:** 28. **השכלה:** בוגר אוניברסיטה בתיירות ובניהול בתי מלון. **מצב משפחתי:** רווק. **מקצוע:** נהג. **משכורת חודשית:** 100 דולר. **מצב נפשי:** דיכאון. **פרטים ביוגרפיים נוספים:** אחמד מחמד סייד היה מאורס משך שנתיים, במהלכן אמור היה לרכוש לו ולבת זוגו דירה ורהיטים ואף לחסוך סכום כסף שיספיק למימון מסיבת הכלולות. אלא ששכרו החודשי הזעום לא הספיק ובלחצה של משפחת הכלה בוטלו האירוסין. הצעיר, המתגורר עם אמו, גרושה כבת 45, החל מתקרב אל הדת ככל שתכפו אכזבותיו ואבד כבודו וגבר תסכולו. מזה חודשים ארוכים הוא יושב ספון בביתו, לצד מיטתו שני ספרים: קוראן גדול וקוראן קטן ואת רוב עתותיו הוא מבלה בהאזנה לפרקי היום בקוראן המשודרים ברדיו. "איני יכול למצוא מקום עבודה ההולם את הכשרתי ואת כישורי, אין לי כסף ואיני יכול להינשא, מה אוסיף ומה אומר?" כך חתם אחמד מחמד סייד את סיפורו.

סיפורו של הצעיר המצרי איננו יוצא דופן, שכן, מדובר בתופעה רחבת-היקף של צעירות וצעירים מצרים, (27 אחוזים מכלל הצעירים, בוגרי תיכון ואוניברסיטה, בגילאי 15-29, המהווים למעלה מ-25 אחוזים מכלל האוכלוסייה), אשר חלקם מובטל וחלקם מועסק בעבודות הנחשבות בזויות כגון ניקיון ומלצרות ולו כדי לקיים את עצמו.¹ על מימדיה של התופעה, לא רק במצרים אלא בכל המדינות הערביות והאסלאמיות, מעידות השורות הבאות מתוך המסה "כאשר" (ענדמא) שחיברה הסופרת והפובליציסטית הסעודית וג'יהה אל-ח'וידר: "כאשר לומדים חמש שנים בבית הספר היסודי, שלוש שנים בחטיבת הביניים, זמן זהה בתיכון וארבע או חמש שנים באוניברסיטה כדי לעבוד לאחר מכן בשוק הירקות, אל יאוש – אתה במדינה ערבית".² במצב עניינים זה נאלצים צעירים רבים לבטל או לדחות את נישואיהם – המוסד היחידי המקנה לצעיר עצמאות, שכן, הנישואין נתפסים כטקס מעבר מנערות לבגרות, כמו גם חיי-מין לגיטימיים וכבוד, זאת מתוקף היותו של מוסד הנישואין בראש ובראשונה חובה דתית.

פרופ' דיאנה סינגרמן מן האוניברסיטה האמריקאית של קהיר מצביעה על עלייה מתמדת בעלותם של הנישואין במצרים. כך, לדוגמא, בשנת 1999 הסתכמה עלות הנישואין ב-6000 דולר – פי 11 מההוצאות השנתיות לנפש. חמש שנים מאוחר יותר ב-2004, האמירה העלות הכוללת ב-25 אחוזים. התוצאה, כאמור, הינה דחיית הנישואין. והא ראייה: רק לפני דור אחד בלבד 63 אחוזים

* ד"ר מירה צורף (tzoreff@bezeqint.net) הינה מרצה בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת ת"א, חוקרת במרכז דיין ומרצה בחוג למדעי החברה במכללת בית ברל. תחומי מחקרה: היסטוריה חברתית ותרבותית של מצרים בעידן המודרני, מגדר חברה ולאומיות במזרח התיכון ותרבות ומגדר בחברה הפלסטינית. מאמר זה נכתב על בסיס שתי הרצאות שנתנו במסגרת מפגש בסדרה "קולנוע מן המזרח התיכון" שהתקיימה באוניברסיטת תל-אביב ב-11 במרץ 2008 ובכנס "מדיה במזרח התיכון: קהילה, לאום אומה" שהתקיים במכון ון ליר ב-10-9 באפריל 2008.

¹ Michael Slackman, "Dreams Stifled, Egypt's Young Turn to Islamic Fervor", *New York Times*, 17/02/2008.

² וג'יהה אל-ח'וידר, "כאשר", אתר "שקיפות המזרח התיכון", 11 בפברואר 2007 (כמובא בתרגום לעברית באתר "זווית אחרת" בקישור: <http://zavita.co.il/archives/18>).

מן הגברים במזרח התיכון בכלל ובמצרים בפרט נישאו באמצע שנות העשרים לחייהם ואילו בדור הנוכחי גיל הנישואין הממוצע לגברים הוא 31.³

סוציולוגים טוענים כי מקור ה"מחלה חברתית" הזאת טמון באשליה שטיפח עבד אל-נאצר עוד בשנות החמישים והשישים בקרב צעיריה של מצרים שעה שפתח את שערי מוסדות ההשכלה הגבוהה לכל, עודד את צעיריה העירוניים והכפריים כאחד לרכוש השכלה אקדמית והבטיח משרה ממשלתית לכל בוגר. גם הנשיא מֵבֵאֲרֵכ הַתְּבֵטָא באופן דומה בהזדמנויות שונות בהצהירו כי "בטחונה של מצרים, כמו גם תחייתה של כל חברה באשר היא, מתחיל ומסתיים בחינוך בניה ובנותיה".⁴ על אף שהייתה זו הזדמנות חד-פעמית עבור רבים מהם להיחלץ מן הבערות, הרי שכלכלתה של מצרים, אז כמו גם היום, לא הייתה ערוכה לקלוט את המוני הבוגרים ולספק להם מקומות עבודה הולמים המאפשרים להם להתבסס, להינשא ולהקים משפחות.

זאת ועוד, רבים מן הצעירים הללו לא הוכשרו במהלך לימודיהם להשתלב בסקטור הפרטי. כך, לדוגמה, טוענים מומחים לשוק העבודה כי סטודנטים למינהל-עסקים לא רכשו מיומנויות בסיסיות בתפעול מחשב בתקופת לימודיהם, מה שמפחית את סיכוייהם להיקלט בשוק הפרטי במקצועות ההיי-טק. תקופת המינימום לחיפוש עבודה לבוגרי אוניברסיטה היא שלוש שנים בממוצע. התוצאה היא אחת מבין השלוש: חלק מן הבוגרים מעדיף להיות מובטל ולא להשתלב בשוק מקצועות הצווארון הכחול. מבחינתם, בוגרי אוניברסיטה הנאלצים לעסוק במקצועות אלה פוגעים בכבודם ובכבוד משפחותיהם. במקום זאת הם מבליים את עתותיהם בבתי-קפה, בעישון נרגילה ובפּטּוּטִי סרק על הנילוס,⁵ סוג של אסקפיזם, בריחה חסרת תכלית ותקנה מן המצוקות ומן התסכול. בבתי-קפה דוגמת אלה, התחככו בעבר הלא רחוק צעירים עם ענקי-הרוח המצרים ושתו בצמא את דבריהם. חלק אחר מן הצעירים הללו מוחל על הכבוד ומתפרנס מעבודות מזדמנות וממשיך לקוות שהמשרה הממשלתית המיוחלת בוא תבוא. כך, צעיר מצרי, בוגר אוניברסיטה, העובד לפרנסתו כמלצר באחת המסעדות בעיבורה של קהיר, ניסה לשכנע את העיתונאי שראיין אותו כי "זוהי עבודה זמנית, אני ממתין לתשובה ממשד ממשלתי שאליו הצגתי את מועמדותי למשרת סגן מנהל מחלקה"⁶ והוא ממתין לתשובה כבר שלוש שנים. חלק אחר מן הצעירים בוחר להגר ולחפש את מזלו במדינות המערב ובארץ האפשרויות הבלתי מוגבלות, ארצות הברית. זאת, מתוך תקווה שבערים הגלובאליות תיפתחנה בפניו אפשרויות שלא היו קיימות כלל בארצות מולדתו.

הצעירים הללו כלואים בין התדמית האידיאלית של בוגר אוניברסיטה שכל עתידו לפניו לבין המציאות אשר אינה מאפשרת להם להביא את התדמית הזאת לכלל מימוש. לכך יש להוסיף את החשיפה של הצעירים הללו ל"חיים הטובים" מהם נהנים צעירים משכילים בני גילם בארצות המערב. את החשיפה הזו אין מצליחים השלטונות לצנזר בשל אמצעי התקשורת החדשה ה-*New Media*, הכוללים את ערוצי הלוויין, אתרי האינטרנט והבלוגים, המאפשרים להם להתחקות בזמן אמיתי אחר שגרת-יומם של עמיתיהם הסטודנטים במדינות שמעבר לים. עובדה זו מעצימה אף

³ ראה: מייקל סלקמן.

⁴ מגדי אל-דקאק, "צנאעת אל-תיקאפה באל-תעלים", אל-הלאל, מאי 2006, עמ' 7.

⁵ פרפראזה על שם ספרו של נגיב מחפוט, **פּטּוּטִים על הנילוס**, תרגמה לעברית: מיכל סלע (ירושלים: הוצאת כתר, 1989).

⁶ צבי בראל, "קוראים לו עלי, הוא ארכיטקט ומנקה בתים", הארץ, 31 בינואר 2007.

יותר את רגשות התסכול והאין-מוצא. הפער בין מעמדו החברתי-כלכלי של הצעיר האקדמאי במערב לבין עמיתו המצרי נובע, בין היתר, מן התפיסה המערבית כי ה"עולם שייך לצעירים", תפיסה הרואה במודרנה התחדשות ביחס לעבר ואת ה"נעורים" כגוף של אותה התחדשות וכביטוי קונקרטי שלה.⁷ זוהי תפיסה שאיננה תיאורטית בלבד אלא באה לידי ביטוי באובססיה לרצות את הצעירים ולספק את מאווייהם. המנהיגים במזרח התיכון משחיתים מלל רב בהצהרות על מרכזיותו של הדור הצעיר (אל-ג'יל אל-ג'זיד) לעתידה של האומה אך טרודים ללא לאות בהגבלת נגישותם של הצעירים לתוצריה, דפוסיה ומערכת אמונותיה של התרבות המערבית מחשש שמא יתחרו בתרבות המקומית או בערכים הדתיים-האסלאמיים. התוצאה היא שיתוף-פעולה של הממסד עם חרדותיו של הדור הקודם (אל-ג'יל אל-מאצ'י), דור ההורים, המודאג, בין השאר, מחדירת התרבות הפופולארית המערבית המוכרת, לדידם, אלימות וסקס בעטיפה של סרטים, מוזיקה וסגנונות לבוש.⁸ אלא שהטלת הרסנים הצנזוריאליים השונים על תוצריה של התרבות המערבית אך משכללת את הטקטיקות והאסטרטגיות אותן מאמצים הצעירים המצרים כדי לשים את ידם על חלק מתוצרים אלה, בבחינת "מים גנובים ימתקו". תחבולות כגון אלה, בהם עושים שימוש צעירות וצעירים, מתפרשות על ידי גורמים שמרנים במצרים כביטוי להשפעותיה ההרסניות של התרבות המערבית על הדור הצעיר, המבזה בהתנהגותו את תרבותו האותנטית, הזכה והטהורה ורומס ברגל גסה את כבודו, את כבוד משפחתו ואת כבוד אומתו.

זעמם של הצעירים אכן מופנה באופן טבעי כלפי הממסד. והוא משתקף היטב בתוצריה של התרבות הפופולארית במצרים: "את הזעם הזה הביא לידי ביטוי המחזאי המצרי לנין אל-רמלי במחזה ביקורתי יוצא דופן פרי עטו, העונה לשם: "סעדון המשוגע" (סעדון אל-מגנון). במרכזו של המחזה עומדת דמותו של סטודנט צעיר המפנה אצבע מאשימה כלפי ההנהגה: "אנחנו בוגרי אוניברסיטה, אנחנו בוגרי אוניברסיטה, לא מצליחים למצוא עבודה, ולא דירה פנויה ולא כלה מסודרת ולא מפלגה שנוכל להצטרף אליה ולא משחק כדורגל טוב שנוכל להסתכל עליו. הם לא רוצים שנאהב ולא שנסתכל על ריקודי בטן, ואסרו על שתיית בירה במועדונים, הם רוצים שנתאבד או שנחזיק תת מקלע ביד? לפחות שיהיו בני אדם ויורידו את מחיר החשיש".⁹ צעיר אחר מקונן באותה הרוח ממש: "אני בוגר אוניברסיטה, מובטל, אין לי דירה ואין לי כסף להתחתן. מה אכפת לי מהפוליטיקה ומהמלחמות? אני רוצה שמישהו יגיד לי מה אני אעשה ואיך אני אסתדר בחיים?"¹⁰

הקולנוע המצרי, על במאיו ומפיקיו הצעירים, מגיב אף הוא למצב המתסכל. כל הסרט המצרי הנושא את השם "סרט תרבותי" (פילם ת'קאפי), מספר את סיפורם של שלושה צעירים מצרים המבקשים לצפות בסרט כחול ואינם מצליחים למצוא לעצמם מכשירי טלוויזיה ווידיאו או אף מקום לצפות בו. ברגעי התסכול הפוקדים אותם לאורך הסרט הם מפנים אצבע מאשימה כלפי הממסד: "הבעיה אינה בך, היא נעוצה בממסד" (אל-משפלה מש פיכ, הי פי אל-נט'אם). "הסרט התרבותי" אינו אלא קול זעקה – זעקתם של התסריטאי, הבמאי, המפיק והשחקנים הצעירים המשמשים פה לאלפי צעירות וצעירים מצרים שותקים.

⁷ יותם חותם, "צעיר לנצח: ולטר בנימין והמטאפיסיקה של הנעורים", זמנים, 102 (אביב, 2008), עמ' 46.

⁸ Ali Akbar Mahdi (ed.), *Teen Life in the Middle East*, (Greenwood Press, 2003), p. 9.

⁹ לנין אל-רמלי, *סעדון המשוגע*, תרגמו מערבית: אברהם חכים וגבריאל רוזנבאום, (תל-אביב: גמיר, 1998), עמ' 125.

¹⁰ שם, עמ' 113.

תופעה אחרת המהווה תוצאה ישירה של חוסר היכולת להינשא הם נישואי הַעֲרָפִי או הַמְסִיאָר, התצורה הסונית של נישואי הַמְתַעֵה השיעים. אלו הם נישואי הנאה המאפשרים לצעירים וצעירות לממש את אהבתם – או ליתר דיוק את תאוותם – בלא כל מחויבות האחד כלפי השני. הנישואין הללו הם נישואין בהסכמה שבעל-פה בין בני הזוג למשך תקופה הנעה בין שעה ל-99 שנים. אחד הביטויים האבסורדיים של הנישואין הללו הם נישואי סוף-שבוע, שלעריכתם אין למעשה בנמצא כל תיעוד במשרדי הממשלה. בקרב החוגים הדתיים קיימת מחלוקת באשר להיות הנישואין הללו לגיטימיים מבחינה דתית. כך, לדוגמא, סבור סייד עבד אל-פתוח, פרופסור ללימודים אסלאמיים באוניברסיטת עין שמס, כי בכדי שנישואין יהיו תקפים, צריכים להתקיים ארבעה תנאים: הנישואין חייבים להיות מבוססים על הסכמה הדדית של בני הזוג; על חוזה הנישואין להיות חתום ע"י שני עדים (ממין זכר) או עד ממין זכר ושתי עדות שעדותן שקולה כנגד עדותו של גבר אחד שהרי על-פי שניים עדים יקום דבר; על הגבר לשלם לאישה את מוהרה והנישואין חייבים להיות פומביים. נישואי עֲרָפִי או מְסִיאָר, לעומת זאת, מתבצעים בחשאיות וללא ידיעת הורי בני הזוג, ולפיכך אין לצפות לכך שעדים ו/או עדות יהיו מעורבים בתהליך זה, מה שמערער לחלוטין את תקפותם של הנישואין הללו.¹¹

סקר שראה אור מטעם הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה במצרים מצביע על כך ש-37 אחוזים מכלל הצעירים המצרים הינם רווקים. ואולם, הנתון המשמעותי יותר בסקר זה הינו זה המתייחס למספר הרווקים והרווקות אשר חצו את גיל 35. על-פי הסקר ישנם תשעה מיליון צעירות וצעירים שכאלה ובכלל אלה 3,773,000 צעירות וכ-6.5 מיליון צעירים.¹² על-אף האמור לעיל, אישרה מועצת חכמי אל-אזהר בראשית יוני 2007 את תקפותם של נישואי הַעֲרָפִי והַמְסִיאָר כפתרון למצוקותיהם של הצעירים, זאת לאור העלייה הדרמטית בגיל הנישואין הניצב כעת על 42 לגברים ו-35 לנשים.¹³

עם זאת, על אף שהיו כאלה שראו בצעד זה הפגנת גמישות וראיה פרגמטית מצידו של הממסד הדתי את המציאות, אין לראות במתן לגיטימציה ממסדית-דתית לנישואין כגון אלה את הפתרון לבעיה אלא את עקיפתה. שכן נישואין אלה מספקים פתרון נקודתי וזמני בלבד לנשים הנגאלות באמצעותם מרווקותן המאוחרת ולגברים הטועמים את טעמם של חיי-נישואין אך בעיקר מתנסים בחיי-מין, זאת על אף מצוקותיהם הכלכליות שאינן מאפשרות להם לרכוש דירה, למצוא מקום עבודה ולהינשא כדת וכדין. "הייתי סטודנט טרי יחסית באוניברסיטה כשאחת מידידותי הציעה לי להינשא לה בנישואי עֲרָפִי", מספר אחמד, סטודנט באוניברסיטת קהיר, "היא הציעה שנעשה זאת בחשאי, ללא כל הליך משפטי או מחויבות כלכלית מצדי. סברתי לתומי שהיא מתלוצצת אך עד מהרה התחוור לי שהיא התכוונה לכך ברצינות, שהרי נשואים אלה היו עבורה הדרך היחידה להיחלץ מרווקותה".¹⁴

סיפורו של אחמד הנו אחד מני רבים שכן, תופעה זאת נפוצה במיוחד בקרב סטודנטים וסטודנטיות וכן בקרב צעירים בוגרי תיכון בני המעמד הבינוני. על מימדי התופעה ניתן ללמוד

¹¹ Gihan Shahine, "The Double Blind", *Al-Ahram Weekly*, (№ 397), 1-7 October, 1998.

¹² פאזיזה הנדאוי, "אל-מהר יכתם אנפאס אל-זע'אריד אל-מצרייה", אל-ג'רידה (350), 7.7.2008.

¹³ מתוך הבלוג של מנישה (נפתח 10 בפברואר 2007). ראה קישור:

<http://living-in-egypt-manisha.blogspot.com/2007/06/azar-sanctions-urfi-mariages.html>

¹⁴ ראה: גיהאן שאהין.

מדווחי השלטונות אשר הצביעו בשנת 1998 על כ-3000 מקרים של נישואי ערפי במצרים, אלא שתופעה זאת מצויה במגמת עלייה מתמדת. "אני מאמינה כי הצעירים הללו, הבוחרים להינשא בדרך זו אינם אלא קורבנות התהום הפעורה בין עלויות החיים הגבוהות לבין התביעות ההולכות וגדלות של הורי הכלה, ההופכות את הנישואין הללו למוצא האפשרי היחיד עבורם", כך קובעת בפסקנות סהאם האשם, פרופ' לפסיכולוגיה מאוניברסיטת עין שמס.

אין עוררין על כך שצעירות הנישאות בנישואי ערפי או מסיאר משלמות על כך מחיר גבוה לאין ערוך מזה של הגברים שכן, אובדן בתוליה של צעירה יקשה עליה להינשא בשנית (על אף שגם לכך נמצא פתרון באמצעות ניתוחים לאיחוי קרום הבתולים שהפכו נפוצים יותר ויותר), יתרה מזאת, היא אינה זכאית לתבוע גט מבעלה במידה והוא בוחר להתכחש לנישואין אלה, שאינם מתועדים ואינם ממוסמכים, וכך להישאר "מסורבת גט" המנועה מלהינשא בשנית מחשש לאשמת ביגמיה. זאת ועוד, במידה וצעירה הרתה במסגרת נישואין אלה ובעלה נטש אותה היא עלולה להישאר חסרת כל ולגדל את ילדיה כאם חד הורית. משרד המשפטים המצרי, אכן, דווח על 12,000 תביעות להכרה באבהות כש-70-90 אחוזים מהן הינן תביעות של נשים שננטשו על-ידי בני זוגן לאחר שנישאו להם בנישואי ערפי.¹⁵

התביעה המפורסמת ביותר היא זו של מעצבת-הפנים הנד אל-חינאוי בת ה-27 אשר הגישה בתמיכתו של אביה תביעה להכרה באבהות כנגד שחקן הטלוויזיה הנודע אחמד אל-פישאוי בן ה-24 לו נישאה בנישואי ערפי, הרתה וילדה את בתם המשותפת. אל-פישאוי נטש אותה מרגע שסירבה לבצע הפלה והתכחש לכך שהוא אבי העובר אותו היא נושאת ברחמה.¹⁶ המקרה עורר דיון ציבורי סוער לא רק בשל העובדה שמדובר בידוענים אלא גם בשל העובדה שהשופט שלח את פישאוי לבדיקת דנ"א ובכך יצר תקדים שכן, הפרשנות ההלכתית המקובלת היא שבדיקות דנ"א נדרשות לשם הוכחת אבהות במקרה של ניאוף ובנוסף לכך בדיקה שכזו יכול לדרוש רק האב בהסכמתה של האישה. אולם, במקרה דנן, האישה היא התובעת את הבדיקה הגנטית כדי לקבוע את אחריות האב והשופט נעתר לבקשתה. לאחר שנתיים תמימות של מאבק משפטי וחשיפה ציבורית פסק בית-המשפט כי פישאוי הינו אבי התינוקת ועל כן חייב לשלם את מזונותיה.¹⁷

גם בהקשר זה משתקפת התופעה ביבול של תוצרים תרבותיים שתכליתם לזעוק את זעקתן של הנשים הצעירות הללו ולבקר את התופעה נמרצות. עדות לכך היא דרמת הטלוויזיה בשני חלקים אשר נכתבה על-ידי העיתונאית, הפובליציסטית והסופרת אקבאל ברכה, המשקפת היטב את המצוקות אליהן נקלעים קורבנות נישואי הערפי. הדרמה מתמקדת בחוויותיהן של שתי סטודנטיות אשר נשאו לשני גברים צעירים בנישואין מסוג זה. אחת הנשים שהרתה וננטשה על-ידי בעלה, נותרה ללא בדל ראייה משפטית על אודות נישואיה ובוחרת להתאבד. האחרת נאלצת להישאר נשואה לבן זוגה בניגוד לרצונה מאחר ובעלה מסרב לגרשה – סוג אחר של מוות בדמותו של מאסר עולם. דרמה זו, מעידה ברכה, היא בבחינת תמרור אזהרה למשפחות, לצעירות עצמן ולמחוקקים המתעלמים תדיר מזכויותיהן של נשים במסגרת נישואין אלה. בתחבולות עושים להם הצעירים והצעירות

¹⁵ ראה: גיהאן שאהין.

¹⁶ Yasmine Fathi, "Patrimony Blues", *Al-Ahram Weekly*, № 747, (16-22 June, 2005).

ראה קישור: <http://weekly.ahram.org.eg/2005/747/fe1.htm>

¹⁷ פרטי המקרה בפורום "אמסיאת" (Omsiyat): <http://www.omsiyat.com/naas/showthread.php?t=6906>

המצרים אהבה, זוגיות, ומין ובחרים בדרך חוקית-למחצה בניסיונם להתגבר על החסם הכלכלי לנישואין כדת וכדין.

אלא שאין זו הדרך היחידה אותה אמצו לעצמם צעירות וצעירים מצרים מתוסכלים כדי לעקוף את המגבלות שמשיתים עליהם השלטונות, הנורמות החברתיות והדתיות. דרך נוספת אותה אמצו, אגב ניצול אופטימלי של אמצעי התקשורת החדשה היא השיטוט באתרי ההיכרויות ברשת האינטרנט במטרה למצוא בן/בת זוג ובכך לעקוף, שלא לומר לקרוא תגר, על "נישואי הסלון"/זוג צאלונאת). במסגרת נישואין אלה, מאתרת המשפחה חתן פוטנציאלי עבור בתה באמצעות קרובים וידידים, מתחקרת ומתשאלת אודותיו ובמידה והמועמד עונה על ציפיותיהם הם מזמנים אותו ואת הוריו למעונם. על פי רוב, זוהי גם ההזדמנות הראשונה בה נפגשים בני הזוג המיועדים. במידה והמפגש בין שני צמדי ההורים ובין בני הזוג עולה יפה, כי אז יינשא הזוג. בדרך כלל מתקיימות ההיכרויות הללו בתוך המעגל המשפחתי הרחב או בקרב חוג הידידים של ההורים. אין תימה, אפוא, כי בעידן המודרני והפוסט-מודרני מצטיירים הנישואין המוסדרים מראש, או "נישואי הסלון" בתצורתם המצרית, בעיניהם של הצעירים המצרים כתופעה שאבד עליה הכלת, כזו שאיננה אלא נחלת העבר בלבד.

הרי עוד ב-1899 יצא קאסם אמין בספרו "שחרור האישה" (תחריק אל-מראה) כנגד עסקות הנישואין הללו ובציניות שאפיינה את כתיבתו שב והקשה בזו הלשון: "כיצד יכולים גבר ואישה בעלי דעה צלולה להתחייב למסגרת הנישואין לכל ימי חייהם בלא שתינתן להם ההזדמנות להכיר תחילה זה את זה? מרבית בני האדם מסרבים לרכוש כבשה או חמור בטרם ראו אותם במו עיניהם, בדקו אותם בקפידה וקבלו בעבורם בטחונות וערבויות. על אחת כמה וכמה כשמדובר בהתקשרות בין איש לאישה לכל ימי חייהם".¹⁸ לעומת עסקות הנישואין הארכאיות הללו, מאפשרים החשיפה והשיטוט באתרי ההיכרויות ברשת האינטרנט לצעירה/ה המצרית לבחור לעצמו/ה מבין שורה של מועמדים/ות את האחד/האחת המתאימה לו/לה ביותר. אתרי ההיכרויות הללו אכן ממצבים עצמם כאלטרנטיבה הולמת יותר לנישואי הסלון. כך, לדוגמא, האתר "חביבי-חביבתי" פונה אל הגולשים בזאת הלשון: "אמך אינה מסוגלת עוד למצוא עבורך זיווג מתאים, הגיעה העת לקחת את גורלך בידך! אלפי מועמדים עומדים לרשותך על-פי חתכים שונים ומגוונים: לאומיים, דתיים, עדתיים, ואפילו גסטרונומיים". המוטו אותו אימץ האתר, האומר "עשה זאת בעצמך", יש בו משום קריאת תגר על ההורים המפקיעים מידי ילדיהם את הזכות האלמנטרית לבחור לעצמם בן/בת זוג לפי ראות עיניהם.¹⁹

אתרי היכרויות נוספים המיועדים בעיקר לצעירים מוסלמים הינם: קראן ("חווה נישואין או זיווג") שהינו גם אתר ההיכרות הגדול מכולם. האתר קיים כשלוש שנים, מכיל כשני מיליון פרופילים ומדווח על 100-120 זוגות הנישאים בכל שבוע כתוצאה מהיכרותם ברשת. האתר בנת אל-חלאל ("בת-טובים") מכיל 600,000 נרשמים. האתר מיסטר אג'יפט ("מר מצרים") מכיל 50,000 אלף נרשמים ומדווח על 80-100 זוגות הנישאים מידי חודש ברשת. נציב ("מזל"), הרושם לזכותו 26,500 כניסות, מתייחד בכך שאינו מגדיר עצמו כאתר היכרויות למטרות נישואין בלבד אלא ככזה

¹⁸ Quasim Amin, *The Liberation of Women - A Document in the History of Egyptian Feminism*,

(Cairo: The American University of Cairo Press, 1992), p. 77.

¹⁹ Ethar El-Katatney, "True-Love.com", *Egypt Today*, July 2007.

<http://www.egypttoday.com/article.aspx?ArticleID=7553>

"שמטרתו להביא אנשים להיפגש למטרות שונות ובכללן: נישואין, ידידות, חברות, ואף כאמצעי להתקרב אל הקהילה המוסלמית".²⁰ לאתר צ'ט המכונה "nassenger" המקדם את הנכנס אליו בברכת "אל-סלאם עליכם", נזקפים 12,000 מצטרפים חדשים מידי חודש בחודשו ופרט נוסף שיש לציינו היא העובדה שהאתר גובה תשלום בסך 120 לירות מצריות. ד"ר מדיחה אל-ספתי, פרופ' לסוציולוגיה באוניברסיטה האמריקאית של קהיר, קובעת בפסקנות כי אתרי ההיכרויות מציעים את מוסד הנישואין צעד אחד קדימה שכן, בני הזוג לא רק מכירים זה את זה באופן ישיר ובלתי אמצעי אלא יש להם את ההזדמנות לעשות כן עוד בטרם ייפגשו וזאת באמצעות הרשת. זהו ללא ספק אמצעי להכיר ולבחור באדם הנכון קובעת אל-ספתי.²¹

ניסיון לשרטט פרופיל של הצעיר המצרי הממוצע הנעזר באתרי ההיכרויות מצביע על כך שקבוצת הגיל הדומיננטית נעה בין 23-35 אך מעבר לנתון זה מדובר בפריסה רחבה ביותר של גולשים כך שהתופעה הינה חוצת מרחבים דמוגרפיים, חוצת קבוצות מעמד פרופסיונליות ורמות השכלה. במרבית האתרים הללו רק הגברים נדרשים לשלם. עבד אל-פתוח, סוכנם של מספר אתרים, מפרט את הסיבות לכך וטוען כי הנימוק היחיד הוא מסחרי גרידא – ישנם הרבה יותר גברים ברשת מאשר נשים. כך, לדוגמא 71 אחוזים מכלל הגולשים באתר קראן הם גברים ואילו הנשים, או שאינן עובדות כלל ועל כן ידן אינה משגת לשלם עבור כניסה לאתרי אינטרנט או שמשכורתן נמוכה מכדי לממן גלישה ברשת. הגורם השני, לטענת אל-פתוח, יסודו בטבע האנושי והא ראייה: גברים יוזמים קשר מהר יותר ובאופן טבעי יותר מאשר נשים.

פרט מעניין אחר הוא שאתרי ההיכרויות הללו זכו גם להיתר דתי ומה שמרתק עוד יותר היא העובדה שגם ההיתר ההלכתי-דתי ניתן באמצעות אחת הזירות התקשורתיות החדשות: אותם צעירים בעלי רקע דתי פונים באמצעות מכשיר הטלפון הסלולארי לאר אל-אפתאא', המכון האחראי למתן פסקי-הלכה שבמכללת אל-אזהר, מפנים שאילתא ומקבלים בתוך 12 שעות פסק הלכה (פתוא) קצר ומנוסח בבהירות הישר אל המענה הקולי שבמכשיר הטלפון הנייד שלהם. כך, במקרה שלפנינו הופנתה למכון השאלה: "האם מותר לעשות שימוש באתרי ההיכרויות שברשת?" והתשובה הייתה כדלקמן: "מותר להחליף אינפורמציה באמצעות אתרים אלה אך לא להינשא באמצעותם". לשון אחר: ההיכרות בין בני זוג באמצעות הרשת מותרת (חלאל), הנישואין באמצעות הרשת (בשלב זה) – אסורים.

פסק ההלכה שהוציא דאר אל-אפתאא', היה בה כדי לסייע לנסמה אל-מליגי בת ה-21, בוגרת האוניברסיטה האמריקאית של קהיר, שהכירה את בעלה ברשת. היא אמנם לא גלשה באתרי ההיכרויות אלא פגשה בו דווקא באתר Yahoo!, במסגרת השתייכותה לפורום העוסק בפעולות צדקה למען הקהילה. כמי שבאה ממשפחה דתית וככזו המגדירה את עצמה כאדם דתי היא נאבקת על החלטתה להינשא לבן זוגה למרות הפתוא האוסרת זאת, בטענה שמערכת היחסים בינה לבן בעלה אמנם החלה ברשת אך התפתחה על-פי כל הקודים המסורתיים והנורמות המקובלות. "בדרך כלל אינני פוגשת אנשים אלא ברשת, אולם כשפגשתי בו לראשונה נלווה אלי אבי החורג. זה היה מפגש הגון ביותר. הורי התייחסו אליו כאל גבר שבא לבקש את ידי. הם תחקרו אודותיו, האמהות שוחחו ביניהן על עתידנו המשותף ולבסוף קראו לנו להיפגש. נפגשנו, שוחחנו, בדרך המסורתית

²⁰ ראה: את'אר אל-כתאתני.

²¹ שם.

המצרית המקובלת". אביה של נסמה, סוכן בטוח מחונן ומצלח, אינו מוצא כל פסול בדרך בה הכירה בתו את בן זוגה: "יש בצעירים הללו הבשלות והבגרות הראויים, הן בדרך החשיבה שלהם והן בבחירות שהם עושים; אין כל בעיה מבחינתי בדרך ההיכרות באמצעות הרשת כל עוד יהלום המשכה של היכרות זאת את תרבותנו ומסורתנו ויתנהל בגבולות המותר", חתם האב את דבריו.

תופעה זאת מצביעה ללא ספק על קריאת התגר של הצעירים המצרים כנגד מוסד הנישואין המסורתי המונע מהם לבחור את בן/בת הזוג שלהם ולהתאהב באופן עצמאי. נכון לעכשיו תורמים אתרי ההיכרויות שברשת לפיחות הזוחל שחל ב"נישואי הסלון". לא יהיה זה מופרך לשער כי ככל שתהיה רשת האינטרנט נגישה וזמינה יותר לציבור הרחב בכלל ולפלח הצעיר של הציבור המצרי בפרט וככל שיגדל ויתרחב ההיצע באתרי ההיכרויות ברשת, יגדל במקביל גם מספר הפונים אל האתרים הללו. תופעה זאת עתידה להתרחש בעיקר בקרב צעירים המנועים מלהתחכך חברתית עם בנות/בני המין האחר כיוון שבקהילתם נתפס הדבר כסטייה מן הנורמות המוסריות המקובלות. אשר על כן, המפגש הווירטואלי ברשת עשוי לספק להם מענה למגבלות המוסריות הללו. אולם משמעותית מכך היא העובדה שהאתרים הללו משרתים במידה רבה את האינטרסים הממלכתיים במצרים, התרים אחר כל דרך אפשרית להתמודד עם תופעת הרווקות המאוחרת של צעירות וצעירים מצרים הדוחים את נישואיהם בשל עלותם הגבוהה ובחרים בנישואי ערפי או נישואי מסיא. התוצאה היא מאבק על הנוכחות ברשת בין הזרמים הליברליים לבין הזרמים השמרניים, המבקשים לתת מענה הולם לצרכיו ולמצוקותיו של הדור הצעיר. עובדה זאת מאלצת גם את הממסד הדתי לשתף פעולה עם האינטרסים הממלכתיים ו"לזרום" עם המודרניזציה הטכנולוגית ולעיתים אף לאמץ אותה בבחינת "If you can't beat them, join them". לטענתו של אבראהים נגס, דוברו של המופתי של מצרים, "אתר הפתוות של המופתי הגדול של מצרים קולט כ-3000 קריאות ביום. מרבית הסוגיות המופנות אליו נוגעות לדיני משפחה"²². בפתוות הסידרתיות הזמינות ברשת (on-line), ניתן, אולי, לראות סוג של אגתהאד המסייע להותיר את ההלכה האסלאמית רלוונטית גם בעידן המודרני ואפילו הפוסט-מודרני ודבריו של דובר המופתי מאששים הנחה זו: "המוסדות האסלאמיים אימצו את האינטרנט כמו גם טכנולוגיות אחרות כאמצעי להפגין את העובדה שהחוק האסלאמי עדיין מספק פתרונות פרגמטיים לסוגיות עכשוויות", כך לטענתו של נגס.

גם ערוצי הטלוויזיה הלווייניים תורמים את תרומתם להעלאת סוגיית הנישואין על סדר היום הציבורי. כך, לדוגמא, תוכנית הריאליטי "הכלה המושלמת" המכונה קסמה ונציב ("גורל ומזל") ששודרה משך עשרה שבועות תמימים בערוץ LBC כשהיא פונה אל הצעירים (אל-שבאב), הצעירות (צבאיא) ואל האמהות (אמהאת). גיבוריה של התוכנית – צעירים, צעירות ואמהות מכל מדינות ערב – משקפים מציאות בה נתקלים הצעירים במדינות הללו עם הגיעם לגיל הנישואין. במוקד התוכנית סיפורי-חיים המתרחשים בחברות הללו אשר מתמקדים במחסומים בהם נתקלים צעירים ואשר משפיעים על הבחירות שהם עושים ובכלל אלה בחירות גורליות כדוגמת הנישואין. הדילמות המועלות בתוכנית הן: האם צעירה תסכים לשכנע צעיר להינשא לה? האם תעודד האם את בנה לדבוק בהחלטתו או שתנסה להניא אותו מכך? האם תהיה תמימות דעים בין השלושה שמא יחלקו זה על זה? האם גורמים נוספים ייכנסו לתמונה וישבשו את ההחלטה? מכלל התסריטים עולה

Ellen Knickmeyer, "A New Text in Islamic Law", *Washington Post*, 19/01/2008.²²

כי אין מנוס אלא לתת לצעירה לקבוע בעצמה מי יהיה בן זוגה לחיים וכך גם הצעיר – מן הראוי שיחליט את החלטותיו בעצמו. בתוכנית זו, האישה מופיעה כמי שנוטלת אחריות לגורלה ולגורל משפחתה ובו זמנית שומרת על מעמדה ועל האינטרסים שלה. מנגד מופיע גם הגבר כשהוא מגלה אחריות מלאה כלפי בני ביתו. בתוכנית נלקחים בחשבון מכלול ההיבטים החברתיים, המשפחתיים והנפשיים הרלוונטיים. עוד דרך להציג אלטרנטיבה חיה ובזמן אמיתי למודל הישן והמסורתי של מסגרת הנישואין.

אלא שאת מקומה של ההנהגה אשר אינה עושה דבר לתיקון המצב תופסות התנועות האסלאמיות המפעילות עמותות שמטרתן לחלץ את הצעירים מן המבוי הסתום אליו נקלעו. כך לדוגמה מנהל חמדי טה, פרופ' לתקשורת באוניברסיטת אל-אזהר אגודת צדקה שלקחה על עצמה לערוך טקסי נישואין המוניים לזוגות שהכנסתם נמוכה ואין ידם משגת לממן לעצמם טקס כלולות פרטי. "למצב זה, אליו נקלעים צעירינו, עלולות להיות השלכות פסיכולוגיות חמורות ביותר. חוסר המוצא, התסכול והייאוש עלולים להוביל אותם לטרור שהרי אם אינם זוכים לדבר בעולם הזה יתכן שהעולם הבא יציע להם יותר מלא כלום?"²³ מסכם פרופ' טה את תמצית הרעיון שמאחורי פעילות האגודה.

דוגמא נוספת היא זו של לילא עאשור, מתנדבת מטעם אחד האירגונים האסלאמיים ומנהלת קליניקה שתפקידה לספק שירותים רפואיים למיעוטי יכולת בזאקאזיק (מרחק שעת נסיעה אחת צפונית לקהיר). עאשור מודה שלמעשה מסייעת הקליניקה לזוגות צעירים חסרי-יכולת להינשא ולממש את חייהם המשותפים בצורה סבירה על-ידי כך שהיא מספקת להם רהיטים, מכשירי חשמל, ציוד הכרחי למטבח וכדומה. היא עצמה, צעירה בת 22, בוגרת אוניברסיטה בתקשורת, נהגה בעבר הלוא רחוק לכסות את שיער ראשה בצעיף אך לא היססה להלך בגינס ולפלרטט עם גברים צעירים ברחוב. חלומה היה להיות מפיקת תוכניות בטלוויזיה. במקביל הכירה את מצטפא, השניים היו מאורסים משך שנתיים אולם לאביו לא היה די כסף לרכוש עבור הזוג הצעיר דירה וריהוט הולמים. היא מצידה נחלצה לסייע לאבי ארוסה אך כל ניסיונותיה למצוא עבודה עלו בתוהו. בשלב זה דרשה ממנה אמה לבטל את האירוסין ועאשור לא הייתה אופציה אלא להיענות לה. בצר לה מצאה עאשור מפלט בדת וכיום היא לבושה בעבאיה שחורה ורחבה, מכסה את ראשה בחגיאב ואת פניה בנקאב, כך שרק עיניה נותרות חשופות. כאשר היא יוצאת לרחוב היא אינה שוכחת לכסות גם את ידיה בכפפות שחורות. "הגעתי לכלל מסקנה כי הישועה לא תבוא מבני האדם, רק אלוהים עוזר", מנמקת עאשור את חזרתה בתשובה.²⁴

אכן, האסלאם הופך לפתרון עבור חלק לא מבוטל מן הצעירים הללו ולאטרנטיבה פוליטית ראויה למשטר ולהנהגה הנוכחיים. "לאיש לא איכפת מאתנו; המשטר (אל-נט'אם) הוא שמסיג אותנו לאחור. לפיכך אנו שואפים שהאסלאם יתפוס מקום מרכזי יותר בחיינו הפוליטיים. אנו מאמינים שהם עדיפים על מצג השווא שמציב לנו המשטר הנוכחי". לנטיית הלב הזאת קיים אישוס סטטיסטי: אם ב-1986 היה במצרים מסגד לכל 6031 תושבים, הרי משנת 2005 יש מסגד לכל 745 תושבים, תקופה שבמהלכה הכפילה עצמה האוכלוסייה במצרים.²⁵

²³ ראה: מייקל סלקמן.

²⁴ ש.ס.

²⁵ ש.ס.

אל לנו לשכוח כי תופעה זאת אינה תולדה של העשורים האחרונים של המאה העשרים והעשור הראשון של המאה ה-21. הצעירים המצרים חוו משבר דומה בשלהי שנות העשרים ובמהלך שנות השלושים, שעה שהמשבר הכלכלי העולמי הותיר עשרות אלפי אקדמאים צעירים מצרים מובטלים וחסרי-כל, כשהם מאוכזבים מן הפרק הליברלי-הפרלמנטרי בתולדותיה של המדינה העצמאית הצעירה, אשר לא סייע להם לממש את תקוותיהם. גם אז נמנו מרבית הצעירים הללו על המעמד הבינוני-נמוך, הם היו בעלי השכלה אקדמית בתחום מדעי הטבע, ההנדסה והרפואה, עירוניים בשעת המשבר אך כפריים במקורם. המעבר שעשו מן הכפר אל העיר הוסיף עוד נדבך למגמת הניכור לאובדן הזהות ולאנונימיות. הצעירים הללו היו לתוצר ייחודי של המודרניות: משכילים המנוכרים להשכלה בשל האשליה למוביליות חברתית שהתנפצה; כאלה המתגוררים בעיר אך לא חשים עירוניים ממש; כפרם איבד את האינטימיות הכפרית ובעיר הגדולה טרם נהנו מן האינדיבידואליזם שמבטיח המרחב העירוני. התכנים הערכיים שהתרוקנו לא התמלאו בתכנים חלופיים. בסיטואציה זאת האוטופיה האסלאמית-הפוליטית שהוצעה אז על-ידי חסן אל-בנא, מנהיגה של תנועת "האחים המוסלמים", הצטיירה כציבה, טהורה וצודקת יותר מאי-פעם. היסטוריונים כינו את התופעה "משבר האפנדיה" או "משבר המשכילים" (אזמת אל-מתעלמין) וגם אז קוננו משוררים הוגים ואנשי רוח על הצעירים הדואבים. אחת מהם הייתה המשוררת העיראקית נאזפ אל-מלאא'פה, אשר ביטאה את כאבה בשירה "צער הנעורים" (אחזאן אל-שבאב):

"הנעורים לכלות תבקשי, הו עצבות,
מה חטאו הנעורים, מה פשעו?
ילדותנו למחוץ את רוצה, הו עצבות,
האין די באשר כבר טעמנו?
...
הזמן החופז נעורינו בוזז,
וככה החלום ואובד.
הזקנה המרה, השחורה,
חלומנו תמית, הנה האביב כבר חולף.
הניחינו לטבול בו עכשיו, חי נפשך,
ונשכח מה צופן המחר,
פן תדעך משאלה,
ותכלה חשכה נעורים עשוקים.
...
באשר אפנה, עצבות לי נשקפת,
בדידות ואלם בכל.
...
כליון מסביב,
מלוא עין אראהו,
בנהם הרוח, בשיר הציפור,
ובחשכת הערב העצוב..."²⁶

הצעירים המצרים המורדים בדרכם שלהם ומתעלים את תסכוליהם לאפיקים צפויים ובלתי-צפויים הם תקוותה ועתידה של מצרים שהרי תקוותה ועתידה של אומה בצעירה ובצעירותיה. אומה המתעלמת מן הדור הצעיר ואינה קשובה למצוקותיו ולתסכוליו מקעקעת בעשותה כן את בסיס קיומה.

²⁶ "צער הנעורים" (אחזאן אל-שבאב) בתוך: נאזפ אל-מלאא'פה, מאסאת אל-חיאית ואע'ניית אל-אנסאן (בירות: דאר אל-עודה, 1970), ע"ע 209-224. השורות מתוך השיר תורגמו על-ידי יצחק שניבוים.

דמות היהודי ביצירותיו של הסופר הפלסטיני ע'סאן כנפאני

יעל ורניק*

הספרות היא אמנות, אשר משתמשת בלשון הביטוי כדי להביע תהליך רוחני, היונק ממאגרי הלא מודע הקולקטיבי. היצירה הספרותית טומנת בחובה את העדות העמוקה ביותר למאבקה של החברה על נכסי התרבות החברתיים-פוליטיים שלה, והיא משפיעה ישירות על כתיבתם הספרותית של חוקרים ושל סופרים שונים. לא אחת נטען כי יסודה של כל יצירת תרבות נמצא בתשתית החברתית והפוליטית שלה, וכי הספרות הינה רכיב בתוך התבנית הכוללת של ההיסטוריה. בכך מזוהים תרבות וחברה כשני מושגים בעלי משמעות זהה ומאוששת ההנחה כי התרבות הינה פוליטית וכי הסופר הוא בגדר ממשיך והורס, יוצר ומעצב תרבות חדשה, והוא יכול אף להופיע בתור אידיאולוג.

גם הסופר והעיתונאי, ע'סאן כנפאני (1936-1972), נחשב ל"חיה פוליטית" שהעניין החברתי הפלסטיני בוער בתוכו. כנפאני, שנולד בפלסטין, נאלץ להעתיק את מגוריו ללבנון ומשם לדמשק. בשל מנוסה זו התעוררה סערה בנפשו ובגינה גם בעיית זהות עמוקה, אשר הטביעה את חותמה על אישיותו ועל מפעל חייו. כנפאני חי הלכה למעשה את המאורעות שעליהם כתב, תיאר בכתיבתו את המאורעות מתוך הווייתו וחש כמי שנושא את הבעיה הפלסטינית בכללותה על כתפיו. יצירותיו הספרותיות שימשו צוהר חשוב לביטוי רעיונותיו הפוליטיים, אף על פי שהיה באפשרותו להביע את דעותיו במאמרים שכתב ובהרצאות שנשא בתור נציג בכיר של "החזית העממית לשחרור פלסטין" ובתור דובר רשמי ועורך הביטאון אל-הדף ["המטרה"].

בשל יחסים בין שתי קהילות פוליטיות שכנות הנמצאות במאבק אלים, נוצרת, כמעט בהכרח, דמות בעלת תכונות שליליות. בספרות הערבית המודרנית מוצאים כלפי היהודי ביטויים שונים של טינה, איבה, עוינות, אנטישמיות, ובמקרים מסוימים ממש שנאת הזר. כנפאני העניק חשיבות מרובה לתפקיד הפוליטי של הסופר, הואיל ויצירותיו הן מעין ראי, דרכו אפשר לראות את השלבים הפוליטיים שעברה החברה הפלסטינית מאז מלחמת 1948. כך, למשל, נמנה כנפאני על הראשונים שהביעו בפומבי את רגשות השנאה של הערבים כלפי ישראל ואת התשוקה לחיסולה.

בעזרת השוואה בין יצירותיו המוקדמות של כנפאני (שנכתבו בשנים 1948-1967) ובין יצירותיו המאוחרות (שנכתבו מלאחר 1967 ועד למותו ב-1972)¹ אפשר לענות על שאלות, כגון האם המשבר הפלסטיני בשל המלחמה ב-1967 שינה את פני הספרות הפלסטינית, כשם שינה את סדר העניינים הפוליטיים וכן האם נוצר שינוי בהופעת דמות היהודי ביצירות? כנפאני מתמקד ביצירותיו הספרותיות בנושאים אחדים, מהם אציין שניים עיקריים: האחד – שלילת קיומה של הגולה בתור מולדת מחדשת בעבור העם הפלסטיני; והשני – שלילת קיומה של מדינת ישראל, ואפילו מיגורה, אם יש צורך, היינו לוחמה אקטיבית של הפלסטינים בישראל ושלילת מגמת הפסיביות. נושאים ומסרים אלו באים לידי ביטוי בעיקר ביצירות המוקדמות.

* יעל ורניק (yaelver@gmail.com) הינה בוגרת תואר ראשון בחוג לשפה וספרות ערבית, ולימודי המזה"ת, ובוגרת תואר שני בספרות ערבית באוניברסיטת בר-אילן. כיום, מורה לערבית ואסלאם בבתי ספר תיכוניים. רשימה זו היא תמצית עבודת התזה בנושא זה, שהוגשה בחוג לשפה וספרות ערבית באוניברסיטת בר-אילן.

¹ לא אחת נטען כי המוסד הישראלי אחראי להתנקשות בחייו של כנפאני.

בסיפורים הקצרים *ורקה מן אל-רמלה* ["אגרת מרמלה"] (1956); *ורקה מן אל-טירה* ["אגרת מטירה"] (1957); *ורקה מן עיזה* ["אגרת מעזה"] (1956) ו*ארצ' אל-ברתקאל אל-חזין* ["ארץ התפוזים העצובים"] (1963), מדגיש כנפאני את שתי התמות המצוינות לעיל, ובמיוחד את התמה השנייה. היהודי מוצג בתור ארכיטיפ חסר זהות, שם וייחוד, המייצג קבוצה לוחמת המתעללת בפלסטיני. כנפאני אינו מרחיב בתיאור חיצוני של דמות היהודי, אך הוא מדגיש בתיאורו את התנהגותו השלילית של היהודי כלפי הערבי ואת טון דיבורו התקיף והלוחמני. היהודי מוצג ביצירות הללו בתור קולקטיב - סוכן הקולוניאליזם המערבי, ולא בתור דמות יחידה ואינדיבידואלית. מטרתו הייתה לעורר את הערבים הפלסטינים מן "התרדמה הממושכת" ולגרום להם להחזיר את מה שהיה שייך להם מלכתחילה. לעומת זאת, ברומן *החריג מא תבֶקא לפם* ["מה שנותר לכס"] (1966) מוצגות שתי דמויות של יהודים; האחת מתאימה לנימה הקודמת, שהיהודים מוצגים בה בתור פושעים, והשנייה חריגה בתיאורה, כי היא מציגה את היהודי בתור פסיבי ומסכן, שהערבי מצליח להתגבר עליו ולהתעלל בו, ולא להפך.

ביצירותיו המאוחרות, ניתן להבחין בשינוי קל שחל בכתיבתו ואפשר גם למצוא יחס חיובי כלפי היהודי. במקצת היצירות עדיין מופיעות אותן קבוצות חיילים כוחניים, אשר הופיעו ביצירות המוקדמות. לצדן, מוצגת דמות היהודי כבעלת טון דיבור מעודן ורך יותר, אדיבה יותר כלפי הערבי, בעלת רגשות ומחשבות ואנושית. לדוגמה, ביצירתו המאוחרת *עא'א'ד אלא חיפא* ["חוזר לחיפה"] (1969) הוא מציג מצד אחד חיילים יהודים, הפושטים על הרחובות ומגרשים את הערבים, ומצד שני הוא מתאר את מרים, אישה יהודיה ניצולת שואה, המכניסה לביתה זוג ערבים באדיבות ובנועם. כנפאני משיל ביצירותיו המאוחרות את הממד המפלצתי של התנועה הלאומית הציונית ונותן לה נופך אישי. זאת כדי שהפלסטיני יוכל להתמודד עמה בלא כל חשש; אך עם זאת הוא מנסה לגייס את קוראיו ללחימה ולאקטיביות כשהוא מציג את דמות היהודי אנושית יותר וחלשה, כזאת שאפשר לנצח. שנאתו ליהודים מוצאת ביטוי רב, בעיקר ביצירות שנכתבו לפני 1967, אך גם במקצת מיצירותיו שנכתבו לאחר 1967. למעשה, ניתן לומר כי לאחר 1967 נהפכה כתיבתו של כנפאני למעודנת יותר ביחסה ליהודי.

חשיבות העיסוק בדמות היהודי אצל כנפאני היא בקשר שהוא טווה בין ספרות ופוליטיקה, כמשתקף מבעד לעיניו של סופר פלסטיני, החי והמעורב בתוך החברה שהוא מתאר וסופג את הערכים מן התרבות שעליה הוא כותב. באמצעות יצירותיו אפשר ללמוד על מאבק החברה הפלסטינית לשחרור ולעצמאות ועל הגישות השונות, החיוביות והשליליות כאחד, בתפיסה של החברה הפלסטינית את היהודי, השוכן לצדה. היצירה הספרותית, אפוא, אינה מנותקת מן המציאות שנכתבה בה, ובמידה כלשהי היא משמשת ראי, ממנו משתקפים ערכי תרבות ונורמות התנהגות חברתיות.

"השיבה לחיפה": ריאיון עם בעז גאון וסיני פתר

ליאת קוזמא*

השיבה לחיפה, תאטרון הקאמרי. על פי נובלה מאת ע'סאן כנאפני. מחזאי: בעז גאון. במאי: סיני פתר. שחקנים: ארז כהנא, מירה עודד, נורמא עיסא, יוסי קאנץ, רוזינה קמבוס.

בתאטרון הקאמרי מוצגת בימים אלה ההצגה "השיבה לחיפה", המבוססת על מחזה מאת בעז גאון, אשר עיבד את הסיפור הקצר של ע'סאן כנאפני "חוזר לחיפה". סיפורו של כנאפני מתמקד בסעידי, גבר פלסטיני שעזב את חיפה ב-1948 וחוזר אליה ב-1967 עם אשתו, הדוממת רוב הזמן, ולפיכך דמות משנית, כדי לראות את הבית שנשאר מאחור; אצל בעז גאון, זהו מסע של זוג, ספיה וסעידי, ששניהם עוברים מסע במרחב ובזמן אל הבית שהשאירו ואל חיפה, שאינה עוד אותה חיפה. רוב המחזה מתמקד במפגש הטעון של ספיה וסעידי עם מרים, האישה שגרה בבית שהותירו מאחור וגידלה את בנם, ח'לדון, אשר נותר בבית והיה לדב. מה שמעניין אצל כנאפני, בעיניי, היא הנכונות להתבונן בסכסוך על הבית, על האדמה ועל הבן אף מנקודת מבטם של זוג ניצולי שואה, שגם הם לא לגמרי שלמים עם תוצאותיו ומחיריו של המפעל הציוני.

לקחת את הסיפור של כנאפני ולתרגם אותו ל"ישראלית" של שנות האלפיים, יש בכך ניסיון דומה להעלות לסדר היום שאלות על המחיר ששילמנו ושגרמנו לאחרים לשלם על השגת הבית היהודי. אני חושבת שבפרספקטיבה של ארבעים שנה, ה"תרגום" הזה הוא נכון מאוד. סיפורו של כנאפני נכתב במקור ב-1970, ועיבודו של בעז גאון נוטע את "השיבה לחיפה" בתוך הקשר של דיון פנים-ישראלי. גאון מוסיף בו אירוניה במקומות שבהם כנאפני רציני להחריד, ומוסיף אמביוולנטיות במקומות שבהם כנאפני נחרץ. את האמביוולנטיות הזאת הוא מוסיף דרך פיתוח של דמויות הנשים, ובעיקר של ספיה, אשתו של סעידי. אצל כנאפני ספיה היא כפרייה פשוטה, שמתקשה לעקוב אחרי השיחה המתנהלת באנגלית מעל ראשה. אצל גאון, לעומת זאת, היא אישה משכילה, דוברת עברית רהוטה, שמטיחה באם היהודיה את אמתותיה שלה כאם וכאישה שחוותה אובדן. המחזה מוצג בתאטרון הקאמרי מחודש אפריל האחרון, מול אולמות מלאים, ומביא לקאמרי קהל חדש של צופים פלסטינים-ישראלים, שלא רגילים לפקוד תאטרון רפרטוארי דובר עברית.

לאחר שצפיתי בהצגה, מיהרתי לקרוא את סיפורו המקורי של כנאפני, שעבודו לקהל ישראלי של כאן ועכשיו ריתק אותי. בחרתי לראיין את בעז גאון ואת סיני פתר, במאי ההצגה, על הבחירה לעסוק בסיפורו של כנאפני, על תרגומה למחזה ועל ההצגה עצמה.

בעז, למה בחרת לעבד דווקא את "השיבה לחיפה"? למה דווקא עכשיו?

גאון: קראתי את סיפורו המקורי של כנאפני במהלך שהותי בלונדון כסטודנט ב-2001. הוא תורגם לעברית שנה לפני כן במסגרת קובץ בעריכת פרופ' עמי אלעד-בוסקילה. סיפורו הקצר של כנאפני

* ד"ר ליאת קוזמא (liatkozma@mscc.huji.ac.il) הינה מרצה בחוג ללימודי האסלאם והמזרחיות באוניברסיטה העברית בירושלים. תחומי מחקרה: היסטוריה של נשים, פמיניזם ומיניות במזרח התיכון. בין השאר, חקרה את תולדותיה של תנועת הנשים המרוקאית, וכן סוגיות של מיניות נשית ופיקוח חברתי במצרים במאה התשע עשרה וראשית המאה העשרים.

הימים אותי, בעיקר כניסתו הטרגית כל כך של דב, לבוש מדים, אל מול עיניהם הקרועות לרווחה של סעיד וספיה. כוחו של הדימוי הזה, של הכניסה הזו, שמייצרת את המלים ופוערת פער, אולי בלתי ניתן לגישור, בין הרובד ה"אינטלקטואלי" (מה אנחנו חושבים, מרגישים) לבין ה"מצב בשטח" (מה קורה, יומיום) – הוא זה שגרם לי לעבד את הסיפור.

סיפורו של כנפאני עובד למחזה בהסכמתה ובברכתה של אלמנתו של כנפאני. למה היה חשוב לך לקבל את אישורה? איך נוצר הקשר ביניכם? כיצד היא הגיבה לרעיון? מה היתה תגובתה למחזה? האם היו לה הערות שהשפיעו על צורתו הסופית?

גאון: משפחת כנפאני מיוצגת על ידי עורך דין לונדוני. הזכויות ניתנו לנו בהסכמת המשפחה. לא עלה על דעתי לצלול לפרויקט כזה ללא הסכמת המשפחה, שגילתה, אני חייב לציין, אומץ לב אמנותי יוצא דופן: הם אישרו למחזאי ישראלי לעבד יצירה שנכתבה על ידי מי שהוצא להורג על ידי ישראל יחד עם אחייניתו החפה מפשע בת השבע עשרה. ועוד: זכויות היוצרים ניתנו בזמן שישראל מפציצה את ביירות בתואנת שווא של "החזרת החטופים". נדמה לי שהדברים מדברים בעד עצמם. לגבי השפעתם על צורתו הסופית של המחזה, בואי נגיד שהובהר לי בראשית הדרך מה הם הדברים שחשובים להם במיוחד, ואני הבטחתי שלא "להפוך על פניה" את היצירה המקורית ולעשות את העיבוד ברוחה. הדיאלוג נמשך לאורך תהליך העבודה, אך יותר מכך אני חושב שלא יהיה נכון לחשוף, וזאת בגלל הרגישות הפוליטית. לא פה, אלא שם.

איך נוצר הקשר בין שניכם? ולסיני – איך השתכנעת לביים את המחזה הזה?

גאון: סיני ניהל אמנותית את תאטרון חיפה כאשר העליתי שם קומדיה בשם "משפחת ישראלי". במהלך תהליך החזרות סיפרתי לו על 'השיבה לחיפה' והוא התעניין מאוד. עברנו יחד על טיוטות מוקדמות של המחזה. אני המשכתי לעבוד על המחזה ושלחתי אותו ל'קאמרי'. מספר במאים סירבו להתעסק בחומר הזה מפחד כזה או אחר, לא ברור לי עד היום מדוע. סיני אמר 'כן'. שמחתי מאוד, בלשון המעטה.

פתר: בעז פנה אלי לביים. זה הספיק לי להגיד מיד "כן".

למה בחרתם בקאמרי דווקא? כיצד הגיבו בקאמרי לרעיון?

גאון: רציתי להעלות את המחזה בתאטרון רפרטוארי, שפונה לקהל מגוון ורחב, במקום לפנות אל המשוכנעים ממילא. תאטרון הקאמרי הדגים נכונות להתעסק עם חומרים הנוגעים לסכסוך הישראלי-פלסטיני גם כאשר המעורבות הזו גוררת ביקורות מצד גורמים מסוכנים לדמוקרטיה הישראלית הקוראים להגבלת חופש הביטוי האמנותי. הקאמרי הגיבו לרעיון בחיוב, החל משלב מאוד מוקדם. עם זאת, תהליך הליהוק היה ארוך כי לדברי המנהל האמנותי, עומרי ניצן, הוא רצה

להיות משוכנע שיש לנו "נבחרת חלומות". אסור להיכשל עם מחזה כזה ברובד האמנותי, כאשר הרובד המטה-אמנותי (פוליטי ואחר) כל כך פרנואידי.

בצפייה במחזה הרגשתי שדמותו של סעיד פלקטית קצת לעומת דמותה של ספיה, שהיא הרבה יותר מורכבת ומוכנה להכיל הרבה יותר אמביוולנטיות. כשקראתי את הסיפור, גיליתי שדמויות הגברים הרבה יותר חד-ממדיות מאשר במחזה, ואילו דמויות הנשים, החיבורות משהו אצל כנפאני, מקבלות נפח ועניין על הבמה. למה בחרתם לפתח את דמויות הנשים דווקא?

גאון: קשה לי להגיד. כך זה יצא. אני מניח שזה נובע בין השאר משיחות רבות שניהלתי עם אמו, פליטת שואה יהודיה מיוון, כמו גם עם נשים פלסטיניות מדהימות שפגשתי במשך השנים. בנוסף, זה קשור לצורך של המדיום התאטרוני להעניק לכל אחת ואחת מהדמויות עולם משלה. אי אפשר להתרכז "רק בדמות אחת", כי אחרת לא יהיה קונפליקט.

ח'לדון/דב מסמל אצל כנפאני גם את פלסטיין/ישראל, שקרועה בין שני זוגות הורים, אשר טוענים חזקה עליה. אצל כנפאני, "פלסטיין" בחרה להפוך ל"ישראל" ולהזדהות לחלוטין עם הוריה המאמצים. במחזה, ח'לדון/דב מהסס, ואני אשמח אם תוכל לדבר קצת על ההיסוס הזה.

גאון: שוב, זה קשור פחות להחלטה מודעת ויותר לצורך של המדיום "להאניש" את כל אחת ואחת מהדמויות שעל הבמה כדי לעורר הזדהות גדולה יותר של הקהל עם כאבי הדמויות. כך זה עובד בתאטרון. כולם צריכים להרגיש קצת דוב, וקצת ח'לדון, וקצת ספיה, וקצת סעיד, וקצת מרים, וקצת פרויקה. או לחילופין, גם, וגם, וגם, וגם, וגם, וגם. בנוסף, אני מניח שהכנסתי קצת ממני בדוב/ח'לדון. אני מהסס. אז גם הוא.

מה הנחה אתכם בבחירת השחקנים? האם שחקנים נוספים נשקלו להצגה?

גאון: בכל תהליך ליהוק נשקלים כל מיני שחקנים. כאן הליהוק הראשוני היה גם הליהוק הסופי. רצינו להיות בטוחים שאנו בוחרים שחקנים שיתייחסו להפקה בהתלהבות ובהתרגשות כהזמנה לערוך מסע אישי משלהם, ולא רק כגיוב. בנוסף לכשרון גדול ונכונות אמיצה לקחת חלק בפרויקט שכזה חיפשנו אנשים שנעים לעבוד איתם. כל השחקנים בהפקה הזו הם מלאכים. אני חושב שזה ניכר בתוצאה.

פתר: ביקשנו למצוא את ההרכב שייראה קרוב ביותר לתיאור הדמויות, לגילן, למוצאן, ובעיקר חיפשנו שחקנים שיכילו את הדרמה ואת היכולת לספרה עם הומור דק.

איך התמודדו השחקנים עם גילום הדמויות הללו? האם הם הזדהו איתן? התנגדו להן? ביקשו להוסיף עוד נופך משלהם?

גאון: השחקנים לקחו חלק פעיל בעיצוב הדמויות והטקסט. כל אחד ואחת מהם עיצבו את הדמות לפי טעמים האישי ומאגר הזכרונות החושי שלהם. חלקם הכניסו לתוך הדמות את אבא שלהם ואת אמא שלהם ואיזה שכנה רומניה מפעם וכו'. בכל פעם שהשחקן גילה התנגדות לטקסט, שינינו את הטקסט עד שנוצר מפגש בין השחקן לבין הדמות.

מירה עוואד, למשל, "שיפרה" את עמדתה של ספיה ב"מאבק" מול מרים על זכות האימהות. בזכות מירה ה"פייט" שנותנת ספיה למרים הוא רציני ואמיתי ודרמטי. נורמן עיסא הפך את סעיד לדמות אמינה יותר מכפי שנכתבה בתחילה, הרבה יותר עצורה ואירונית, ובסופו של דבר גם טרגית. רוזינה קמבוס היא תופעת טבע חד פעמית, והדמות של מרים היא, למעשה, השתקפות של רוזינה קמבוס, ילדותה ופחדיה ואהבתה למקום הזה, שהציל את חייה כפליטה מרומניה.

פתר: השחקנים המגלמים את התפקידים העיקריים במחזה אהבו את המחזה ואת הדמויות שלהם מן הרגע הראשון. ההזדהות הייתה חזקה, אבל כמו בכל מחזה ישראלי חדש, הם ניהלו דיאלוג אינטנסיבי עם המחזאי ואיתי כדי המשפטים והמילים ישבו בפיהם באופן המדויק והאותנטי ביותר. כיוון שמדובר במחזה טעון מן הבחינה הפוליטית וההיסטורית, הייתה רגישות רבה לכל פרט הנוגע לעובדות שאירעו ב-1948 ולאמירותיהן של הדמויות. תחושת השחקנים הייתה, ובצדק, שבסוג כזה של אלגוריה, הם מייצגים לא רק את הדמויות הספציפיות, אלא גם עמים ומאווייהם. פה ושם נוצרו ויכוחים ונהלו משאים ומתנים, שהסתיימו בתוצאות שהניחו את דעת כולם.

אני זוכר שהתנהל דיאלוג לגבי המיזאנסצינה (התנועה על הבמה) של הסיום. האם דב יסים את המחזה על ברכיו של אביו המת, או שיוותר באמצע בין שני האבות כפי שאכן קרה בסופו של דבר. לנורמן היה חשוב מאוד שההצגה לא תסתיים ברמז כלשהוא לגבי ההכרעה של הבן, וכולנו השתכנענו שהסיום צריך להישאר פתוח.

שילוב של שחקנים ערבים ויהודים על הבמה אינו חדש. האם יש כאן חידוש בשילוב שחקנים יהודים וערבים בנושא בעל מטען פוליטי שכזה? היכן בעצם החידוש?

גאון: אני לא בטוח שחידוש היא המילה הנכונה. אבל נדמה לי שבתקופה האחרונה אנחנו רואים הרבה הצגות שמנסות "להתעסק" עם המצב הפוליטי הנוכחי באמצעות אמירות מטה-תאטרוניות, או הפקות גרנדיוזיות או מערכונים דוקרים במתכוון. כאן הגישה הייתה אחרת, אולי קצת יותר ערמומית: לגרום לקהל ליפול בשבי הדמויות וכאבן, ולא חשוב איזו שפה הן מדברות. המנגנון הפעיל כאן הוא הזדהות.

פתר: לא, אין חידוש. מאז שנות ה-70, בתאטרון חיפה ישנה מסורת ההולכת ומתחזקת של הצגות העוסקות בנושאים היהודים-ערבים והמשלבות בדרך הטבע צוותים מעורבים. החידוש היחיד, אולי, טמון בעובדה שהפעם נידון נושא שכמעט ולא הועלה על במת תאטרון רפרטוארי מעולם. עצם ההסכמה היהודית-ערבית לדיון משותף וליצירה משותפת בנושא – בכך החידוש. למעשה, יש כאן פתיחות לא רגילה לעיסוק בימתי ברגשי אשמה של שני הצדדים.

לאיזה קהל ציפיתם בעצם?

גאון: העבודה על מחזה, כמו גם בחדר החזרות, מתנהלת במנותק משאלת זהות הקהל. זה בא אחר כך, וזה תמיד מפתיע שנפתחת הדלת ופתאום נכנסים אנשים זרים.

פתר: החששות שליוו את היוזמה, את החזרות ואת ההפקה בצל הפגנות הנגד יצרו ציפייה לקהל צר של אוהדים. אחרי ההצגה הראשונה, שכללה ציבור מאוד מגוון של צופי תאטרון יהודים וערבים מבת ים ומיפו, הסתבר לנו שטעינו – זו הצגה לקהלים יהודים וערבים מכל הסוגים.

למה בחרתם בעברית כשפת ההצגה? אצל כנפאני, הם מתקשרים ביניהם באנגלית שבורה, כאשר ספיה מתקשה לעקוב אחרי הדיאלוג. במחזה, הנשים מתקשרות בינהן בעברית ללא תיווכו של סעיד. גם בסרט "ביקור התזמורת" ערבים ויהודים מתקשרים באנגלית, וזו הייתה יכולה להיות הבחירה הטבעית גם כאן. ספיה וסעיד דוברים עברית (אפילו ביניהם), ותהיתי מה הנחה את הבחירה הזאת.

פתר: בתאטרון, בניגוד לקולנוע, השפה היא האמצעי המוסכם ביותר בין הקהל לבין הבמה. אי אפשר לדבר עם כתוביות בצד כמו בקולנוע, אלא אם מייצרים במודע אלמנט של ניכור. ייתכן ובהצגות מסוימות, מול קהל ערבי ברובו, ננסה להשתמש בשפה ערבית עם כתוביות בעברית, שילוו את המתרחש.

אחד הדברים המעניינים בסיפור הזה של כנפאני היא היכולת שלו כפלסטיני וכפעיל בחזית העממית להציג באמפטיה כזאת דמות יהודיה, ניצולת שואה, שגם מכירה בסבל הפלסטיני. הוא מציג כאן את הסבל המשותף, את הגלות המשותפת, את האובדן המשותף (ואת הבן, הבית והארץ המשותפים) כנקודת מוצא לדיאלוג. עבור קהל פלסטיני, כך נראה לי, זה שבר הרבה סטריאוטיפים.

זו שאלה גדולה, אולי, אבל עד כמה אתם מזדהים עם הכיוון הזה ביצירתו של כנפאני ועד כמה אתם רואים את תפקידכם בהעלאת המחזה בעברית כמקביל למקומו של "חוזר לחיפה" בספרות הפלסטינית שלמחרת 1967?

גאון: אני לא בטוח מה אני נשאל כאן. השאלה היא ספרותית יותר מאשר תאטרונית, כלומר קשורה לרובד של ניתוח פוסט-הפקתי יותר מאשר לרובד של התהליך. כל מה שהנחה אותנו בתהליך העבודה הוא לגרום למחזה "לעבוד", לעורר הזדהות, ללמוד את כאבם של השחקנים השונים והמטען האוטוביוגרפי שהם מביאים לתוך התהליך, שדומה מאוד למטען האוטוביוגרפי של הדמויות. יש הרבה מרים ברוזינה, הרבה אפרים ביוסי קאנץ, הרבה סעיד בנורמן עיסא, הרבה ספיה במירה עוואד, וכו' וכו'. כל מה שניסינו, בעצם, הוא לא להפריע.

בנוסף, אני בהחלט יכול לומר שניסיתי, ככל יכולתי, להיות אמיץ בטיפול בכאבי "האחר", כפי שכנפאני היה בסיפורו המקורי. מובן ש"האחר" שלנו, שונה. מהבחינה הזו, אני מקווה ש"נפגשנו", הוא ואני.

פתר: אישית, אני לא משוכנע שכנפאני חיפש בכתבתו את הדיאלוג. המחזה של בעז אכן מתכוון לדיאלוג כזה. הסיום של המחזה, בשונה מזה של הסיפור, הוא דוגמה לכך.

בעז, אהבתי את מה שאמרת על ההקבלה בין לבין כנפאני. אם היית יכול לפגוש אותו (זה כבר נשמע כמו שאלת שעשועונים), מה היית שואל אותו?

גאון: הייתי מודה לו.

מצב הלימודים האוסמאניים בארץ ובעולם*

אהוד טולידאנו**

ברשימת חברי האגודה ללימודי המזרח התיכון של צפון אמריקה, המוכרת לנו יותר בשמה הנפוץ MESA, סימנו 279 חברים מתוך יותר מ-2600, את האימפריה האוסמאנית¹ כאחד מתחומי התעניינותם,² היינו כעשרה אחוזים. אולם, בדיקה פרטנית של השמות מעלה כי מביניהם, לא יותר מ-70 הם מי שנוכל לתאר את עיקר עניינם האקדמי כאוסמאניסטי. רבים אחרים עוסקים בחקר תולדות המחוזות האוסמאניים מנקודת מבט של היסטוריה מקומית, בעיקר המחוזות הבלקאניים והמזרח-אירופיים, או מחוזות המזרח התיכון וצפון-אפריקה (MENA במינוח ההופך שגור יותר ויותר בלשון המזרחנים כיום). הללו אינם משתמשים במקורות אוסמאניים, אינם עוקבים אחר השיח האוסמאניסטי בשפה התורכית, ובמקרים רבים אף אינם קוראים תורכית אוסמאנית.

אם נפנה לתורכיה עצמה, נוכל להוסיף עוד כמה וכמה אנשים, להערכתנו כ-50 חוקרים בעלי מינוי קבוע באוניברסיטה או במכללה בתורכיה, שהיו מגדירים עצמם כמתמחים בתולדות האימפריה (בכנס שהתקיים באנקרה בתאריכים 17-22 ביוני³ השתתפו כ-120 חוקרים תורכים שהציגו את מחקריהם, אבל תחומי התמחותם חורגים מתחומי האימפריה, רבים מتركזים בתורכיה המודרנית, ולא מעטים הם תלמידי מחקר שטרם השלימו את מסלול ההכשרה. אולם, מתוך הקבוצה התורכית הזאת, יש לגרוע את החוקרים המובילים המופיעים כבר ברשימת חברי MESA שהוזכרה לעיל, ולא מעט אחרים, הנתועים אך ורק בשיח התורכי אודות האימפריה האוסמאנית ואינם משולבים בשיח הקיים בשפות האירופיות העיקריות. שפות אלה לגבי השיח האוסמאניסטי הן אנגלית, צרפתית וגרמנית (במאמר מוסגר ניתן לומר כי קיימים חיבורים חשובים על תולדות האימפריה גם בספרדית, איטלקית, רוסית, ואף יפנית, שלא תורגמו לאף אחת מהשפות העיקריות שצינתי, אולם כתבים אלה אינם מתכנסים לכלל מה שניתן לכנות שיח, או discourse, היסטוריוני לְכיד ומשמעותי).

לפיכך, בהערכה מושכלת בלבד, ניתן לומר כי מדובר בקהיליית שיח מחקרי גלובאלית המקיפה כיום בסביבות 100 חוקרים ומרצים. זוהי קהילייה תוססת ויוצרת, שתפוקתה המחקרית בהחלט מרשימה. מדי שנה מתפרסמים באנגלית, צרפתית, גרמנית, תורכית, ערבית ושפות נוספות, עשרות ספרים מונוגרפיים, מאמרים בכתבי-עת בין-לאומיים, ספרי לימוד, וקבצים מבוססי-כנסים. לאחרונה הופיעו אף חיבורים אנציקלופדיים, המוקדשים להיבטים השונים בגוף הידע, ההולך וגדל אודות האימפריה האוסמאנית, המהווה בין היתר חלק משמעותי במורשתה של תורכיה המודרנית.

* נוסח זה הותאם לפרסום ב"רוח מזרחית" מתוך הטקסט שהושמע באירוע חנוכת הקתדרה ללימודים עותומאניים באוניברסיטת תל-אביב ב-24 ביוני 2008. קטעים מסוימים הושמטו, ואחרים שונו קלות.

** פרופ' אהוד טולידאנו (toledano@post.tau.ac.il) הוא ראש ביה"ס להיסטוריה והמופקד על הקתדרה ללימודים עותומאניים בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב.

¹ כדי שלא ליצור אי-הבנה בקרב הציבור הרחב, הלא-מזרחני, השתמשנו בשם הקתדרה בצורה המוכרת "עותומאני". השימוש האקדמי הראוי הוא "אוסמאני", עפ"י המקור התורכי Osman(li), ולא דרך התעתיק מערבית "עות'מאני". לאורך הטקסט הנוכחי נקטנו לרוב בשימוש האקדמי, אך לעתים, כדי לסבר את העין, עשינו שימוש במינוח המוכר לציבור הרחב.

² הבדיקה נערכה ע"י מנוע החיפוש של אתר האגודה: <http://mesa.wns.ccit.arizona.edu>
³ לתוכנית הכנס ראו: http://www.bilkent.edu.tr/~history/index_files/Final_IAOSEH_Program.pdf

עסקינן בספרות מקצועית רבת-פנים, המשלבת שיטות מחקר חדשניות עם עבודה טקסטואלית מסורתית, הנמצאת בדיאלוג עם חזית המחקר אך, בה בעת, אינה מוותרת על הלמדנות המובהקת הכרוכה בהתמודדות עם ה"טקסט" – מסמכים ארכיוניים, כרוניקות ומקורות נראטיביים, ממצאים ארכיאולוגיים, מבנים ארכיטקטוניים ויצירות אומנות, תרבות חומרית, גלופות ושרידי מטבעות.

אני מניח שיהיו אולי מי שיבקשו לחלוק על הטענה כי תחום הלימודים האוסמאניים הוא כיום המוביל והחדשני מבין ענפי המשנה של המזרחנות, אולם דומני שהערכה זו מקובלת עתה על רבים מהעוסקים בחקר המזרח התיכון וצפון-אפריקה בעולם. בין מרכזי המחקר וההנחיה שבהם תוכניות מובילות בתחום זה ניתן למנות את אוניברסיטאות Sabancı, Boğaziçi, ו-Bilgi באסטנבול, את אוניברסיטת Bilkent באנקרה, וכן את האוניברסיטאות האמריקאיות Harvard, NYU, Princeton, Michigan, Chicago, Ohio State, Washington (Seattle), ו-Toronto בקנדה. באירופה, דומה כי צרפת וגרמניה הן המובילות בשימור המסורת התורפולוגית, כפי שמכונה בהרחבה התחום כולו. חוקרים חשובים, אם כי לא במסות קריטיות, מצויים בארצות הבלקאן, באוסטריה, הונגריה, פולין, רוסיה ויפן; כמו כן קיים מחקר אוסמאניסטי בארצות ערב, ובולט מכון המחקר של פרופ' עבד אל-ג'ליל תמימי בתוניסיה.⁴ אל המחקר בתחומנו בישראל אגיע בהמשך.

כמובן שאין מדובר בתחום אחיד ובגוף-ידע שניתן להתמחות בכלו כביחידה אחת. מתקיימות בו בכפיפה אחת גישות מחקריות שונות, המצריכות שליטה בתחומי ידע תיאורטיים ממדעי החברה השונים. לְמַצֵּר, יש צורך לרכוש היכרות מעמיקה עם אופני חשיבה ותובנות המופקים על-ידי סוציולוגים, אנתרופולוגים, חוקרי ספרות ושפות, אנשי מחקר התרבות, מדעני מדינה, כלכלנים, פסיכולוגים, דמוגרפים, ומומחים ליחסים בין-לאומיים. מרחביה העצומים של האימפריה האוסמאנית ומשך הזמן האדיר לאורכו התקיימה הצריכה אף הם את חלוקתו של הידע לתחומי-משנה. הישות המדינתית הזאת פרשה את השפעתה הישירה או העקיפה על אזורים שבין האוקינוס האטלנטי במערב לבין המפרץ הפרסי/ערבי במזרח, ובצפון מגבולה הדרומי של פולין ומערבות אוקראינה, ועד שיפולי סודאן וקרן אפריקה בדרום. היא החלה לצמוח ולהתגבש במהלך המאה ה-14 והמשיכה להתקיים עד תום מלחמת העולם הראשונה. שלטונה היה מוסלמי ושיטת המשפט הרשמית שנהגה בה הייתה על-פי האסכולה החנפית, אולם רבים מנתיניו של הסולטאן היו נוצרים, ואילו רבים מן הנתינים המוסלמים השתייכו לקהילות שיעיות, או לאסכולות הסוניות הלא חנפיות – שאפיעים, מאליקים, חנבלים. יהודי האימפריה תפסו מקום חשוב בתולדות העם היהודי מחד גיסא, ומאידך גיסא תרמו מעל למשקלם המספרי לחיי המרקם העירוני של המדינה האוסמאנית.

שלל הלשונות והתרבויות, הכתובות ואלה שבעל-פה, אשר התקיימו במסגרת מדינתית זו מעשיר היום את מחקריהם של רבים מאיתנו, המבקשים לעמוד על טיבם של הניכוסים ההדדיים בין המקומי לבין ליבה תרבותית אוסמאנית, תלוית מצב היסטורי. רבים מאיתנו מגלים את הרב-גונית ששררה במרחבי האימפריה כתוצאה ממפגשים בין-תרבותיים אלה. אנו לומדים להכיר הן

⁴ לאתר המכון ראו: <http://www.refer.org/fondationtemimi/>

את עוצמתו של ה"ידע המקומי" (Local Knowledge) בלשונו של קליפורד גירץ (המנוח), והן את עוצמתם של תרבות האליטה האוסמאנית וסוכניה המדינתיים. המחקר כבר מדבר כיום לא רק על "חברות מוסלמיות" במקום על "ה-אסלאם", אלא יותר ויותר גם על "חברות אוסמאניות" במקום על "ה-אימפריה ה-אוסמאנית". גם אם נכון לעשות הבחנה זו כאשר מדובר בהיסטוריה חברתית-תרבותית, ניתן לשאול האם נכון לעשותה גם לגבי היסטוריה פוליטית, דיפלומטית, משפטית, ואף כלכלית? במלים אחרות, האם איננו מאבדים על-ידי שבירת המסגרת הכוללת יותר מאשר אנו משיגים?

צמיחתו הגדולה של גוף הידע שלנו הביאה לכך שלא ניתן כיום להתמחות ב"אימפריה האוסמאנית" מבלי להוסיף הגדרות מצמצמות כאלה ואחרות התוחמות את העיסוק בזמן, מרחב והיבט, גישה, או דיסציפלינה מחקרית. למיטב ידיעתי, כבר אין כיום אף כותב או כותבת בלימודים אוסמאניים בעולם המסוגל להקיף את כל הידע הזה, לקרוא את כל מה שמתפרסם במסגרתו, ובוודאי שאיננו יכולה לתרום לפיתוחו ביותר מאשר אחד או שניים ממרכיביו. זוהי תופעה של העשורים האחרונים ותוצאה ישירה של המאמץ המחקרי שהתנהל בהם. יש בכך ברכה רבה, כמובן, שכן אנו יודעים היום הרבה יותר על יותר חלקים בחידה האוסמאנית הגדולה, בתצורה המופלאה הזו שהיה ואיננו עוד. אך בצד העושר הזה, ישנו גם קושי בלתי מבוטל להציג פרשנית המבוססת על אחדותה של יחידת הניתוח, במקרה שלנו—האימפריה האוסמאנית.

מהי התועלת ההסברית השמורה להיסטוריון, עלינו לשאול, מהכללתם של תחומי-המשנה תחת מסגרת אוסמאנית אחת? האם אכן ניתן להפיק תובנות חשובות מכך שבמסגרת המחקר האוסמאניסטי נכללים, לדוגמה, מחקר על התפישות המגולמות בחלומו של הסולטאן הראשון אוסמאן במאה ה-13, מחקר על מוסד ה-Şeyhülislam בימי הסולטאן סולימאן במאה ה-16, מחקר על העיר אלג'יר במאה ה-18, מחקר על המסדרים הצופיים בחלב של המאה ה-17, מחקר על צמיחתה של לאומיות סרבית במאה ה-19, ומחקר על השתנות תפישת הזמן והמרחב בשלהי ימיה של האימפריה – ואלה כולם נושאים ספציפיים עליהם נכתבו בעבר, ונכתבים בימים אלה, חיבורים חשובים, בין היתר על-ידי חוקרים ישראלים?

ושאלה לא פחות רלוונטית היא: האם ניתן ללמד את תלמידינו קורס משמעותי אחד תחת הכותר "מבוא לתולדות האימפריה האוסמאנית"? האם מרצה אחד/ת צריך/ה ללמד קורס כזה או האם נכון יותר לחלקו בין כמה מרצים, אשר כל אחד/ת מהם/ן "מְכַסֶּה" היבט, תקופה, או מרחב, בהם הוא או היא מתמחים? האם נכון אולי להמשיך ולקיים מסגרת מבואית כזאת, ובמקביל לקיים שיעורי התמחות כקורסי בחירה או סמינריונים לתארים מתקדמים? ומה הם ספרי הלימוד בהם נעשה שימוש בקורסים כאלה? כבר כיום, אני מבקש לטעון, אין אף כותב אחד שיכול לכתוב textbook על תולדות האימפריה האוסמאנית כולה. גם אם בשנת 1985 הייתה אפשרות גבולית להצדיק את כתיבת הספר **מבוא לתולדות האימפריה העות'מאנית**,⁵ כפי שניסיתי לעשות, הרי שכיום פרויקט כזה נראה בעיניי יומרני למדי, ובוודאי שלא הייתי נוטל עלי אף את עדכון הספר

⁵ אהוד טולידאנו, **מבוא לתולדות האימפריה העות'מאנית** (תל-אביב: משרד הבטחון, ההוצאה לאור, 1985).

שפרסמתי אז. ספר זה, אגב וכמעבר לעיסוק בלימודים אוסמאניים בארץ, נימכר עד כה בקרוב ל-9,000 עותקים, וכ-400 עותקים ממנו ממשיכים להימכר מדי שנה.

ב-1999 פרסמה הפרופ' Suraiya Faruqi, חוקרת חשובה של האימפריה, ספר מבוא מתודולוגי שנקרא *Approaching Ottoman History*. במאמר ביקורת די קטלני, אני מודה, שפירסמתי בשנת 2002 תחת הכותר "What Ottoman History and Ottomanist Historiography Are – Or, Rather, Are Not", נאלצתי לטעון כי הספר נכשל, וכי הוא מהווה הוכחה ניצחת לסברה שגם היסטוריונים טובים יכולים לכתוב ספרים גרועים.⁶ אני מספר את הסיפור דווקא כדי לשבח את תגובתה המרשימה של המחברת לביקורת, אותה השמיעה באוזניי בשיחה ידידותית בכנס שנערך בלונדון בפברואר 2007. את הלאקונות בספרה הסבירה פארוקי בכך שהתמחותה הבסיסית היא בעיקר בהיסטוריה חברתית-כלכלית של המרכז באסתנבול והמחוזות באנטוליה במהלך המאות ה-17 וה-18. הייתה זו עדות משכנעת על תופעת ההתמחויות והתפוצצות הידע על-ידי אחת מן החשובות בחוקרי האימפריה האוסמאנית הפועלים כיום.

ישנן כמובן שאלות נוספות שראוי היה להעלות בסקירה מסוג זה, אך בשל קוצר היריעה, אני מבקש להסתפק בכך ולעבור לעיון מהיר במצב הלימודים האוסמאניים אצלנו. פרופ' שמיר העניק לנו בדבריו מבט מרתק ואינטימי על ראשיתם של הלימודים האוסמאניים באוניברסיטה העברית, וכל מה שאוסיף רק יגרע. לכן.⁷ הרשו לי לשוב אל הנתונים המספריים שצינתי בתחילת דבריי, ולהצביע על כך שמתוך אותם מאה אנשי אקדמיה בקירוב, החוקרים ומלמדים לימודים אוסמאניים בעולם, יש בארצנו הקטנטונת לא פחות מ-18 אוסמאניסטים פעילים; ואם נוסיף את אלה שבוודאי יעלבו מכך שלא מניתי אותם בקבוצה זו, הרי שנעבור אף את עשרים האחוזים מסך כל העוסקים בתחום בקהילייה המזרחנית הבין-לאומית. אינני מונה כאן כמה חוקרים ישראלים המלמדים בארצות-הברית, כאלה שלא עלה בידינו לקלוט אותם כאן (במרבית המקרים). כפי שעשיתי לגבי MESA, כך לא כללתי במספר זה עוד חוקרים לא מעטים העוסקים בעולם הערבי, אומנם בתקופה האוסמאנית אך מתוך חומרים ערביים, ומבלי שהם משלבים בעבודותיהם, באופן ישיר ובלתי מתווך, מקורות בתורכית אוסמאנית.

ניתן לקבוע, אפוא, כי **ישראל היא מעצמת-על אוסמאניסטית של ממש**. מחוץ לרפובליקה התורכית, אין עוד ריכוז כזה של חוקרי האימפריה. ישנן לכך כמובן סיבות היסטוריות, בהן העובדה שבארץ התקיים שלטון אוסמאני במשך ארבע מאות שנה, ומורשתו הטביעה את חותמה על עברנו כאן וגם בתפוצות המזרח התיכון, צפון-אפריקה, הבלקאן, תורכיה ועוד. עם זאת, לא מעט אנו חייבים גם לקודמינו בתחום, שמצוינותם המחקרית והשם שעשו לעצמם בעולם המחקר האוסמאניסטי, הציבו את ישראל על המפה העולמית.

האוסמאניסטים שלנו מפוזרים בארבע מתוך חמש אוניברסיטאות המחקר שבהן יש חוגים לתולדות המזרח התיכון ובהן מלמדים תורכית מודרנית ואוסמאנית: האוניברסיטה העברית, אוניברסיטת תל-אביב, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, ואוניברסיטת חיפה (במאמר מוסגר, הוראת

⁶ Ehud R. Toledano, "What Ottoman History and Ottomanist Historiography Are – Or, Rather, Are Not", *Middle Eastern Studies*, 38/3 (2002): 195-207.

⁷ בדבריו של פרופ' שמיר, כמו גם באירוע כולו, ניתן יהיה לצפות בקרוב באתר הקתדרה הנמצא בשלבי הקמה.

הנושא האוסמאני באוניברסיטת בר-אילן אינה נעשית עוד כיום על-ידי אוסמאניסט על-פי ההגדרה המצמצמת שבחרתי לצורך סקירה זו). התפוקה המחקרית של הקהילייה הזאת מרשימה אף היא, ובדיקה מהירה של פרסומי חברה – מה שאיני עומד לעשות כאן, אל חשש – מצביעה על חיבורים מונוגרפיים במיטב הוצאות הספרים האוניברסיטאיות בעולם, מאמרים רבים בכתבי-העת החשובים ביותר בתחום, והשתתפות פעילה בכנסים בין-לאומיים ברחבי תבל.⁸

מטבע הדברים, תרומתנו לשיח האוסמאניסטי מתרכזת ביסודה בתחומים הקרובים אלינו, בעיקר בחקר המחוזות הערביים בתקופה האוסמאנית, ובראשם ארץ-ישראל, וחקר הקהילות היהודיות בחברות אוסמאניות. מעבר לכך, עוסקים עמיתינו בחקר המרכז האימפריאלי ותולדותיו, בהיסטוריה חברתית-תרבותית של התקופה האוסמאנית, בחקר הצופיות, האומנות האוסמאנית, המשפט, ואפילו המיניוּת. ישראל נמצאת על מפת הרצאות האורח של מיטב האוסמאניסטים בעולם, ובתחום זה, בשונה מכמה תחומי-משנה אחרים בחקר המזרח התיכון והאסלאם, איננו נתקלים בסירוב על רקע פוליטי; אנשינו הינם אורחים רצויים בכל פורום, ואנו מקיימים שיתוף-פעולה פורה ואינטנסיבי עם עולם המחקר בתורכיה, שהוא המוביל כיום את חקר האימפריה האוסמאנית, באורח טבעי לגמרי ואף רצוי.

לאור מה שנאמר עד כה, יש לנו את כל הסיבות לברך על הקמתה של קתדרה באוניברסיטת תל-אביב המוקדשת כולה ללימודים אוסמאניים. יוזמתם של הנשיא הקודם, פרופ' איתמר רבינוביץ' (השוהה בחו"ל ולכן אינו נמצא עמנו כאן), והדקאן הנוכחי, פרופ' שלמה בידרמן, היא צעד חשוב הבא בעיתו, ויש בו הכרה של הנהגת האוניברסיטה בהישגיהם של חוקרי ומורי תולדות האימפריה במוסד שלנו כולו, ולא רק בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה, שהעומד בראשו תמיד עודד את התחום ותמך ללא סייג בהקמת הקתדרה. מלבדי, האוסמאניסטים של תל-אביב הם פרופ' איימי סינגר, ד"ר מירי שפר, והמורים מן החוץ המאוד-פנימיים" שלנו, פרופ' דרור זאבי, ד"ר טל שובל, וד"ר מיכאל נזרי. יש לנו במסגרת בית-הספר להיסטוריה 5 תלמידי-מחקר העוסקים באימפריה האוסמאנית (ועוד 3 העובדים על העולם הערבי בתקופה האוסמאנית), כל זאת מתוך יותר מ-30 תלמידי מחקר במגמת המזרח התיכון, שהיא הגדולה בארץ, ובפער גדול מן הבאות אחריה.

אבל גם בנקודה זו, יש בהחלט מקום לשאול את השאלה: האם התמונה כולה אכן כה רודנה? מן הסתם, התשובה השלילית מתבקשת, ולא רק מפני שאנשי אקדמיה אף פעם אינם ממש מרוצים מהישגיהם – ובדרך כלל, הם עוד פחות מרוצים מהישגי עמיתיהם – אלא מכיוון שאנו איננו חיים על אי בודד, המתקיים בנפרד מהקהילייה הסובבת אותו. לפיכך, דאגתה של האוניברסיטה שלנו היא בהחלט דאגתנו, ומצוקתה של האקדמיה הישראלית היא גם מצוקתנו.

לסיום, הבה נפנה לרגע מבט חטוף אל עבר אחד מתחומי הפעילות החשובים שלנו כאוסמאניסטים אקדמיים. נוסף לעבודתנו המחקרית ולהוראה ברמת התואר הראשון והשני, וכפי שכבר הוזכר, אנו מנחים תלמידים לתואר השלישי. תלמידינו הם מן המעולים בעולם, והיו יכולים להצטיין בטובות שבמחלקות המזרחניות בחו"ל. אכן, כמה מפגרינו מונחים עתה בחו"ל על-ידי אוסמאניסטים חשובים, המדווחים לנו כי הם בהחלט מצטיינים בעבודתם. מי יודע כמה מהם

⁸ ככוונתנו להעלות לאתר הקתדרה בהמשך רשימות פרסומים של אוסמאניסטים ישראלים ופרטים שהם יעבירו לנו על תחומי מחקריהם הנוכחיים.

נצליח לקלוט באוניברסיטאות ובמכללות שלנו, והאם יעלה בידינו להמשיך ולקיים מסורת מפוארת זו גם בדור הבא. כאשר כמעט כולם מעוניינים יותר מכל לשוב הביתה ולקדם את האקדמיה המזרחנית כאן, זוהי לא רק אכזבה אישית שלהם, אלא איום כמעט קיומי על המשכיותו של המחקר המעולה אותו תיארתי בפניכם. אומנם על שמירת נכסי רוח ותרבות אלה ודומיהם מופקדת האוניברסיטה, אך היא לא תוכל למלא את תפקידה החשוב אם המדינה תמשיך למנוע ממנה את המשאבים החומריים הנדרשים לשם כך. ללא קמח, לא תהיה תורה, גם אם נהיה מוכנים להמית את עצמנו באוהלה. מתוך התבוננות מודאגת בהתנהלותה של המערכת הפוליטית כלפי העולם האקדמי והמחקרי – וכיום עיקר המחקר מתקיים באוניברסיטאות בכל תחומי הידע – לא הייתי אומר שיש מקום לאופטימיות רבה. לקוות אפשר, להתריע בשער חייבים, אך הערב מותר לנו בכל זאת להיות גאים במה שהשגנו.

אינטרנט במזרח התיכון

אחת הזירות המתפתחות ברשת האינטרנט היא, בלא ספק, זירת המסחר האלקטרוני (e-commerce). השימוש הנרחב ברשת כמרחב עסקי ומסחרי זוכה לתהודה ולעניין רב בקרב חברות, ארגונים וגורמים פרטיים, שזיהו את הפוטנציאל המסחרי האדיר הגלום בה, וכבר משנה הלכה למעשה את הדרך שבה מתנהלים עסקים בעולם. האתר המסחרי איביי הוא דוגמה מצוינת למגמה זו. בסקירה זו מציגה ד"ר ליאורה הנדלמן-בעבור פרופיל מרתק וייחודי של האתר על שלוחותיו הבין-לאומיות השונות, שכבר מראשיתו בלט כאחד מחלוצי המסחר המקוון בזכות יוזמתו הברוכה של אקדמאי ממוצא איראני.

המזרח התיכון ומרכז המסחר האלקטרוני הגדול בעולם eBay

<http://www.ebay.com>

ליאורה הנדלמן-בעבור*

חברת "איביי" (eBay) נוסדה בסן-חווזה, קליפורניה, בספטמבר 1995 כאתר אישי למכירות פומביות של חפצי אספנות ברשת האינטרנט (Auction Web עד 1997). כיום היא מזוהה עם מהפכת האינטרנט והמסחר האלקטרוני, אותה הובילה, ואשר יש המשווים אותה בהיקפה למהפכה

התעשייתית. המהפכה שקידמה "איביי" באה לידי ביטוי בעיקר בפלטפורמת המסחר שהיא מציעה לשירותים ולמוצרים משומשים וחדשים. אם לפני הייתה כרוכה הקמת עסק בהון התחלתי, קשרים, מקום (חנות ומחסן), מוצרים, פרסום, ערוצי הפצה וכיוצא באלה, הרי שפעילות עסקית באתר "איביי" כרוכה בגורם מרכזי אחד – המוצר עצמו. יתרה מזאת, אתר "איביי" תומך, מסייע ומציע מענה כמעט לכל שאר הצרכים של עסק עצמאי.¹ עשור לאחר הנפקתה בבורסה של ניו-יורק (בשנת 1998) מדווחת זירת המסחר האלקטרונית הגדולה בעולם שהיא מארחת "קהילה" של 83.9 מיליון צרכנים פעילים מרחבי

פייר (פרויז) אומידיאר, הוגה ומייסד "איביי"

העולם. באתר הבית של החברה מוצעים למכירה יותר מ-115 מיליון פריטים ומחזור המכירות שבוצעו באמצעות החברה בשנת 2007 הסתכם ביותר מ-59 מיליארד דולר. בבעלותה של חברת

* ד"ר ליאורה הנדלמן-בעבור (liora10@hotmail.com) היא עמיתת מחקר במרכז ללימודים איראניים באוניברסיטת תל אביב ועורכת Iran-Pulse. היא מלמדת קורסים באוניברסיטאות בארץ בנושא התקשורת במזרחית מעידן הדפוס למדיה הדיגיטלית, פוליטיקה מינית במזרחית ותולדות איראן במאה העשרים.

¹ ראו להרחבה: אסי צור, 'eBay הדור הבא', באתר שטרודל: המרכז להדרכת מסחר אלקטרוני, <http://yourittleman.com/sfems/arts.php?id=14> וכן: 'קורס איביי ללימוד מכירות ב-eBay'. למה צריך את זה?; באתר המרכז הישראלי למסחר ב-eBay, <http://www.ebayhelp.co.il/courses>.

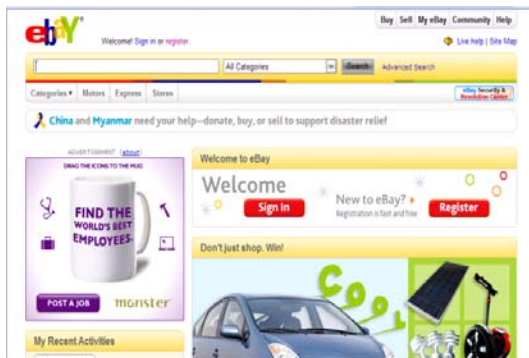

"איביי" גם מספר חברות מובילות נוספות הפעילות ברשת: PayPal, המספקת שירותי סליקת תשלומים ו-Skype, תוכנת הטלפוניה מבוססת האינטרנט (VoIP) הפופולרית.²

המיזם, שהוא כיום עסק משגשג וחובק עולם, החל כתחביב של בוגר אוניברסיטת "טפטס" (Tufts) במדעי המחשב ששמו פייר (פרויז) אומידיאר (נולד ב-1967), יליד צרפת ממוצא איראני.³ בראשית שנות השישים נמנו אמו ואביו עם הגלים הגוברים של סטודנטים איראנים שהוריהם שלחו אותם להתמחות באירופה ובארצות-הברית, ובתום תקופת לימודיהם בחרו להשתקע במדינות המארחות. בראשית שנות השבעים עקרה המשפחה לארצות הברית ולאחר גירושי הוריו, נותר אומידיאר בחזקת אמו. הוריו של אומידיאר נפרדו כשהיה בן שנתיים והוא נשאר בחזקת אמו.

אומידיאר אינו מרבה לדבר על ארץ המוצא של הוריו בראיונות שהוא מעניק לכלי התקשורת בארצות-הברית או ברשימות שהוא מעלה בבלוגים האישיים שלו.⁴ עם זאת בשנת 2000 סייע לאמו, ד"ר אלהה מיר-גילאלי אומידיאר, בוגרת הסורבון וחוקרת בין-לאומית בתחום הבלשנות, להקים את מכון רושן למורשת תרבותית באוניברסיטת מרילנד. פעילות המכון מוקדשת לשימור התרבות הפרסית באמצעות חינוך, פעילות קהילתית וקשרי תרבות. ד"ר אלהה מנהלת את המכון, משמשת כנשיאתו, וכן יושבת כחברה בדירקטוריון שבראשו עומד בנה, פייר.⁵ מאז הצלחתו

של אתר "איביי" מעורבים אומידיאר ורעייתו פמלה בכמה מיזמי צדקה בין-לאומיים להעצמה קהילתית בחסות "רשת אומידיאר", אותה הקימו בני-הזוג בשנת 2004.⁶

אתר הבית של "איביי" העולמי

המהפכה שהובילה "איביי" נקשרה, כאמור, בגישה חדשנית לניהול עסקי מסחר בעידן המדיה החדשה, שלא יועדה בתחילה לאנשי עסקים וסוחרים. אומידיאר החל במיזם האלקטרוני לאחר שחברתו דאז, רעייתו כיום, ביקשה למכור את אוסף המחסניות של סוכריות

"פז" (PEZ) שהיה ברשותה.⁷ כך, מאז הועלה האתר לרשת, מנתבים אליו אנשים פרטיים אבזורים ישנים ומשומשים, לעתים אף שבורים ובלתי תקינים, שלמרבית הפליאה נמצאים להם קונים. אם למקצת הצרכנים זהו ערוץ יעיל לפינוי ארונותיהם ומחסניהם, הרי שבעבור אחרים זהו ערוץ להשגת מותגים במחיר מופחת, חפצי אומנות נדירים, עתיקות וכדומה. כזירת מסחר שהתפתחה בהתחלה בלא כל הגבלות ופיקוח, נקשר שמה של החברה במוצרים יוצאי דופן ולעתים אף שערורייתיים,

² לעוד נתונים על החברה ראו: http://news.ebay.com/fastfacts_ebay_marketplace.cfm

³ על הרקע להקמת "איביי" ראו: <http://news.ebay.com/about.cfm>

⁴ הבלוג הראשון של אומידיאר: "הרשת של פייר: חברה אזרחית: צמיחה: טכנולוגיה: עולם", עלה לרשת במאי 2003, <http://pierre.typepad.com> אך המחבר לא התמיד להציג בו רשומות לאורך זמן והוא ננטש לטובת "הבלוג של פייר" בחסות ספק אחר: <http://pmo.vox.com>

⁵ לאתר הבית של מכון רושן: <http://www.roshan-institute.org>

⁶ "רשת אומידיאר" פועלת בחסות המוטו: "בידי כל אינדיבידואל טמון הכוח לשינוי", לאתר הבית של הרשת: <http://www.omidyar.net/index.php>

⁷ "פז" הוא קיצור של Pfefferminz בגרמנית, סוג של מנטה ששימשה לייצור הסוכריות הראשונות בשנת 1927 באוסטריה. כיום המילה היא שם כולל לסוכריות "פז" ולהתקן המכני שלהן, הכולל ראש בובה. להרחבה על תולדות הממתק ראו: http://www.pez.com/v/site_pages/aboutus.html

שהוצעו באמצעותה למכירה. בין אלה אפשר למנות כריך גבינה צלוי בן עשר שנים, שעליו מתנוסס, לכאורה, דיוקנה של מריה הקדושה, שנמכר ב-28 אלף דולר (2004) וכן חטיף דוריטוס, המעוצב כמגבעת האפיפיור, שנמכר ב-1,209 דולר (2005). בשנת 2006 הציג אזרח אוסטרלי למכירה ב"איביי" את מדינת ניו-זילנד במחיר התחלתי של סנט אחד. בשנים האחרונות הוטלו על החברה הגבלים (איסור למכור אברי אדם, סוגים מסוימים של בעלי חיים, פסולת כימית, טבק וכלי נשק) וכמה תביעות בעניין זה עדיין ממתונות להכרעת בתי המשפט.

באתר של "איביי" ממוינים המוצרים על פי 34 קטגוריות כלליות, שבאמצעותן אפשר לאתר כל מוצר שיעלה על הדעת. מגוון המוצרים מן המזרח התיכון כולל תכשיטים, כלי נגינה, כדים, קערות, אריחים, תקליטורים, דגלים של מדינות האזור, רעלות וצעפי כאפיה, שטיחים, מדליונים, פגיונות, רתמות עור משומשות של סוסים ערביים; מטאוריטים ממרוקו; ספלים של רשת סטארבקס מקטר ומכווית; מאפרה ממלון הילטון טהראן לשעבר (כיום מלון "אסתקלאל"); תווית של בירה ללא אלכוהול מאיראן; 16 כפתורים של מדי הצבא הירדני; תגית יחידת הצנחנים של דובאי; דירת נופש במפרץ נעמה בשרם אל-שיח' עם נוף לבריכה ועוד.

לצד מוצרים אלו, "איביי" היא גם "ממלכה" לפריטים בעלי חשיבות לחוקרים מתחומים שונים וערוץ גישה זמין לאוספים פרטיים מכל רחבי העולם. הפריטים המוצגים באתר מלווים בתמונות ולרוב גם בהסברים מפורטים, המוסרים מן האתר עם מכירתם. בעלויות נמוכות יחסית אפשר לאתר ולרכוש ב"איביי" שטרות כסף ומטבעות עתיקים ונדירים, תעודות היסטוריות, אלבומי בולים, גלויות, כרזות, תצלומים, מגזינים ישנים וכדומה. הפריטים הקשורים למזרח התיכון כוללים, למשל, את אחת התמונות המודפסות הראשונות של איסתנבול בשנת 1493, באיורו של המלומד הגרמני הרטמן שדל (1440-1514) מתוך הספר על תולדות העולם, במחיר התחלתי של 102.50 דולר; מפה של המזרח התיכון, ששורטטה על ידי הקרטוגרף הגרמני סבסטיאן מונסטר והודפסה בבאזל בשנת 1570, במחיר התחלתי של 36 דולר; הדפס של נגן ערבי מאת הצייר הצרפתי אמיל ביארד במחיר התחלתי של 8.95 דולר; כפכפי עץ מצריים מצופים שנהב, עור ומתכת מרוקעת מהמאה התשע-עשרה במחיר התחלתי של 51 דולר; מנורת יודאיקה עשויה כסף מסוריה, המתוארכת לשנת 1920, במחיר התחלתי של 2,000 דולר; וגלויה מ-1951, המתעדת את הטיסה הראשונה של ספינת האוויר גראף-צפלין מגרמניה למצרים, במחיר התחלתי של 275 דולר.

קטגוריית הספרים באתר "איביי" כוללת בכל רגע נתון יותר מ-900 אלף ספרי לימוד, עיון, ילדים, בישול ועוד. לאספנים מוצע מגוון של ספרים עתיקים וכתבי-יד מקוריים, ובהם נוסחים של הקוראן, ספרות פקה ויצירות קליגרפיה מתקופות שונות. נוסף על אלה מוצעים למכירה, למשל, ספר המסעות של הרון קונסטנטין פרנסואה שסבוף דה-וולני למצרים ולסוריה (מהדורת 1788) במחיר התחלתי של 620 דולר; כתב יד של שיר בשבחו של הנביא מחמד, שכתב מחמד אבן עבד אל-חמיד אל-חסיני אל-דמשקי והמתוארך לשנת 1826, במחיר התחלתי 7 דולר; כרך של "המצרים הקדמונים" מאת ג'יי גרדנר ווילקינסון (1854) במחיר התחלתי של 35 דולר וטיטה לחוק העונשין במצרים משנת 1919 במחיר התחלתי של 8 דולר. פריטים חדשים יותר כוללים את אטלס המזרח התיכון של נשיונל ג'אוגרפיק במחיר התחלתי של 2.95 דולר; גיליון ינואר 1980 של מגזין לייף, שעל שערו דיוקנו המאויר של אייתוללה ח'ומייני, במחיר התחלתי של חמישה דולר ועוד כיוצא באלה.

כזירת מסחר גלובלית בסדר גודל שכזה אין מניעה שמקצת המוצרים המוצעים למכירה ב"איביי" הם זיופים או העתקים מודרניים של פריטים עתיקים. עם זאת, הקו המנחה בחזון של אומידיאר הוא העצמה קהילתית, ולפיכך מנהיגה "איביי" מנגנון קבוע של משובים ודירוג מוכרים, המסייעים לצרכנים להתרשם ממשוברים שמילאו קונים אחרים. מנגנון זה גם מסייע לחברה להתפתח ולהתייעל לפי הצרכים המשתנים. באתר הבית מזוהים המשתמשים כ"קהילת איביי", וזו נתמכת במערך נרחב של שירותים שמציעה החברה, כגון קורסים וסדנאות בנושא שימוש באתר, מיקסום מכירות והרחבת קהל הלקוחות; מילוני מונחים מקצועיים למטבעות ולעתיקות; מדריכי מוצרים, כמו הסבר מפורט אודות הנרגילה ומקורותיה. כמו כן מעודדת "איביי" יצירת קשרים ושיתוף פעולה בקרב קהילת המשתמשים באתר באמצעות חדרי צ'ט, פורומים, בלוגים והקמת קבוצות דיון ותמיכה על פי תחומי עניין משותפים. מאז אפריל 2008 פועלות באתר "איביי" תשע קבוצות דיון בתחום ההיסטוריה ועשרות אחרות בנושאים שונים דוגמת אמנות ואמנים, צילום,

מפעלי צדקה, נסיעות, עיצוב הבית, גננות, בריאות, מלאכה ומדע. במסגרת זו פועל גם מועדון אספני הבולים של האימפריה העוסמאנית (1863-1920) ושל הרפובליקה התורכית (1920-1940). מועדון זה הוקם באפריל 2005, והוא מונה 156 חברים; הכניסה אליו מותנית אך ורק לפילטליסטים (אספני בולים), המעוניינים לדון ולהחליף מידע בנושא.⁸ קבוצה אחרת היא המועדון האיראני לשטרות כסף, שהוקם במרץ 2008 וכולל עד

אתר המסחר האלקטרוני של תורכיה

ענה 17 חברים ושבעה אלבומי תמונות. בהזמנה למועדון כותב מייסד הקבוצה: "יזמתי את הקמת המועדון עבור אלה המעוניינים לחלוק את ההתנסות שלהם באיביי הן כמוכרים והן כאספנים. ישנם רבים מאיתנו [...] ביכולתנו לעשות שימוש בפינה זו [כדי] לחלוק את משאבינו ולהעשיר חוויה זו".⁹ "ברוכים הבאים לפלסטין" היא קבוצה חדשה שהועלתה באתר "איביי" באפריל 2008. בהזמנה לקבוצה כותב המייסד: "קפה ערבי לא יוצע כאן משום שהוא מאבד את הארומה שלו בדואר אלקטרוני, [ו]כמו שידוע לכם, עדיף שהוא יוגש חם. זהו הבית הפלסטיני שלכם באיביי, המקום בו אתם יכולים לפגוש מכרים פלסטינים ולהרגיש בבית, אף על פי שאין בית מלבד פלסטין".¹⁰

במהלך העשור מאז הקמתו נהפך אתר "איביי" למותג של הצלחה בין-לאומית, שמופעיה הגלוקליים ("עולמקומיים") ניכרים גם בשווקים האלקטרוניים במזרח התיכון. כיום פועלים ברשת האינטרנט 39 שווקי מסחר אלקטרוניים בין-לאומיים ומקומיים בחסות החברה, בהם "המרכז הישראלי למסחר באיביי" בעברית, *GittiGidiyor* בתורכית¹¹ ו"איביי איחוד האמירויות הערביות"

⁸ <http://groups.ebay.com/forum/Ottoman-Amp-Turkish/Welcome/100029106>

⁹ <http://groups.ebay.com/forum/Iran-Banknote-Club/Cover-Page/1600031172>

¹⁰ <http://groups.ebay.com/forum/Palestine/Cover-Page/1600033357>

¹¹ מילולית שם אתר המסחר התורכי GittiGidiyor הוא "הולך, הולך", והוא נקשר כאן בהליך של המכירה הפומבית.

באנגלית.¹² עם התרחבות תשתית האינטרנט במזרח התיכון וגידול מתמיד בשיעור המשתמשים ברשת, הצפי הוא כי צרכנים נוספים מן האזור יצטרפו לקהילת המסחר האלקטרוני וימלאו בה תפקיד פעיל ומרכזי יותר.

¹² לאתר המרכז הישראלי: <http://www.ebay.co.il>, לאיבוי של איחוד האמירויות הערביות <http://www.ebay.ae>. אתר המסחר התורכי הוקם באיסתנבול בשנת 2000 בבעלות פרטית ובמאי 2007 רכשה "איבוי" אחוז מינורי ממניותיו (מספר מדויק לא נמסר לפרסום): <http://www.gittigidiyor.com>.

זווית אחרת

אתר **"זווית אחרת"** הוקם בשנת 2005 במטרה להביא לקורא הישראלי את קולם של אינטלקטואלים מן העולם הערבי והאסלאמי הקוראים לשינוי ולרפורמה ועוסקים ביושרה ובחריפות בבעיותיהן של החברות הערביות והאסלאמיות. במסגרת שיתוף פעולה עם כתב העת רוח מזרחית, יפורסם בכל גיליון מאמר מתורגם ובמקביל, הוא יופיע גם באתר עצמו יחד עם הנוסח הערבי המלא.

בגיליון זה, בחרנו להביא את מאמרו של העיתונאי הסעודי ג'מיל אל-ד'יאבי, מנהל הסניף הסעודי של העיתון "אל-ח'יאת", המציג את נתוני בריחת המוחות מן העולם הערבי ומבכה את המציאות במדינות ערב, הנותרות אדישות לנוכח בריחת מוחות זו. דברים אלה רלוונטיים במיוחד בימים בהם מדובר כה רבות על בריחת מוחות מישראל ולנוכח האמור במאמרה של מירה צורף בגיליון זה, המשרטט את בעיות הדור הצעיר באזור בכלל ואת בעיית ההגירה ובריחת המוחות בפרט, כתופעה רחבה המנציחה את הפער בין העולם הערבי והמערב ואינה מאפשרת לעולם הערבי להתקדם ולהיות מפריים של צעירי המצטיינים.

בריחת המוחות – עד מתי?

ג'מיל אל-ד'יאבי (אל-ח'יאת, 24.3.2008)

את המחקר שביצעה הליגה הערבית אודות בריחת המוחות הערביים אפשר לתאר כמפחיד ומצער. מפחיד, מכיוון שכל הסימנים מראים כי המשך הקיום בעולם הזה [הערבי] לוט בערפל לנוכח בריחת מוחות שאנו כה זקוקים להם לטובת מדינות אחרות המרוויחות מהם, זאת בעוד שהעולם הערבי, הממשיך שלא לתת אמון במוחות הללו ובידע הזה אינו מרוויח מהם דבר. הדבר מצער מכיוון שהוא מראה כי המציאות הערבית לא הצליחה עד היום להפנים את רעיונותיהם וחידושיהם של המוחות הללו, אותם אלה שהעולם האחר מוכן לשלם סכומי עתק כדי לקבצם עליו, לטפחם ולהכשירם. מצער גם כי העולם הערבי עודנו חסר יכולת לספק את הסביבה המתאימה לפעולתם וליצירתם של הרעיונות והחידושים הללו כדי לפתח ולקדם את ארצותיו.

המחקר מראה כי תופעת בריחת המוחות הערביים גברה באופן משמעותי בשנים האחרונות. עוד הראה המחקר כי כ-70 אלף מסך 300 אלף בוגרי האוניברסיטאות הערביות מהגרים ממדינותיהם בכל שנה, וכי הפסדי המדינות הללו מן ההגירה הזו מגיעים לסך 1.57 מיליארד דולר בכל שנה על-פי מקצת מן ההערכות.

נתונים של ארגונים העוסקים בתופעה זו מראים כי מדינות ערב תרמו 31 אחוזים מסך בריחת המוחות מן הארצות המתפתחות וכן כי חמישים אחוז מן הרופאים, 23 אחוזים מן המהנדסים ו-15 אחוזים מן המדענים בכלל התחומים האחרים בעולם הערבי מהגרים לאירופה, לארצות הברית ולקנדה. 54 אחוזים מן הסטודנטים הערבים אשר לומדים בחו"ל אף אינם חוזרים לארצותיהם. הרופאים הערביים בבריטניה הם כ-34 אחוז מכלל הרופאים הפועלים בה ושלוש מדינות מערביות עשירות – ארצות הברית, בריטניה וקנדה – מושכות אליהם כ-75 אחוזים מן המוחות הערביים הבורחים.

הדבר הבולט במחקר הזה הוא הירידה באחוז המוחות הערביים הבורחים הפונים למדינות ה-GCC [ארגון שיתוף-הפעולה של המפרץ הפרסי] מ-72 אחוז בשנת 1975 ל-31 אחוז בשנת 1990 ועד רמה של בין 25 ל-29 אחוז בשנת 2002. ירידה זו מוסברת על-ידי [עליית] כוח-העבודה האסייתי המהווה כיום כשני שלישי מכלל העובדים הזרים במדינות המפרץ.

אין ספק כי המספרים והסימנים הללו מראים שהדימום המוחי הזה מפעפע במהירות למערב וממלא את ורידי ועורקי הפיתוח והקדמה במדינותיו, תוך שהוא יוצר ואקום גדול ברמת הצמיחה של מדינות ערב, הסובלות מהפסדים מורכבים. הפסדים אלו הם תוצאה של בזבוז תקציבים על הכשרתם הלימודית ועל שמירת בריאותם של המוחות הללו ושל החמצת ההזדמנות להרוויח מהם לצורכי פיתוח לאומי ואזורי. זאת נוסף על ההוצאות על ייבוא של ידע זר שבא לתפוס את מקומם של אלה בפרויקטים פיתוחיים בהיעדרם של מומחים מהאזור.

המוחות המצטיינים בורחים ומצליחים ואילו המוחות "הקפואים" נשארים אצלנו, מסבכים את החיים במדינות ערב ומוסיפים עוד על הבריורקטיה, שהיא בעיה בפני עצמה. כל זאת מתרחש לנוכח העדר הצעות עבודה לחסרי הכשרה וניסיון, מה שיוצר הצטברות ועלייה במספרם של אלה ובדרך זו גם החמרה של המשבר, זינוק בנתוני האבטלה ועלייה בעוני.

בשל המצור על המוחות הללו והגבלת פעילותם האינטלקטואלית, הם נאלצים לברוח בחפשם אחר הזדמנויות טובות יותר ומתוך רצון לחיות חיים טובים יותר ולהשגת מחקר מדעי באקלים מדעי המעודד יצירה ולא דיכוי; אקלים שבו קיימים גורמי משיכה ולא דחייה וכן פיתויים חומריים ורוחניים, זאת מבלי שעיניים רעות תוכלנה לטעון כי הם טועים ושבעלי החשיבה התכפירית לא יוכלו לגנותם.

ברור לכל כי לנוכח הקיפאון הערבי ובריחת המוחות המצוינים, המציאות הערבית לעולם לא תשתנה וכי כל יוצר, בעל-כישרון או בעל-השכלה ימשיך לחפש סביבה ואקלים מתאימים, אשר יקבלו את מחקריו ואת פעילויותיו, מחוץ לגבולותיהן של מדינות ערב.

דימום מתמשך זה, המאיים על עתידן של מדינות ערב, ראוי לתגובה ראויה, כזו אשר תשיב את המוחות הללו אל מולדתם או לכל הפחות תסייע במציאתם של אפיקים או מנגנונים שבאמצעותם יהיה ניתן להרוויח מהם. באמצעות הכלים האלה אפשר יהיה גם לעודד את אותם המוחות שעודם מצויים [בעולם הערבי] ולהעניק להם סביבת-עבודה נאותה, מענקים וקצבאות אשר ידרבנו אותם. אם לא כן, הם עלולים למצוא עצמם ניצבים מול שתי אלטרנטיבות – או היכנעות וקבלת המציאות הקיימת, דרך שרבים מבין המדענים המצטיינים נפלו לה טרף, או, לחלופין, קבלתן של ההצעות המפתות מצידם של המרכזים האקדמיים במערב. הצעות אלו באות לידי ביטוי במימון ובהענקת אזרחות ותארים אשר אותו מצטיין יכול רק לחלום עליהם בארץ האם שלו, זאת לנוכח הנסיגה בערכה של האזרחות עם הפיכתו של העולם לכפר גלובאלי מאוחד.

אני סבור כי בריחת המוחות תימשך כל עוד תמשכנה לשגשג תופעות התכפיר והתנפּסיק [הכרזות הכפירה] וכל עוד דמם של אלה המציגים דעה אחרת ימשיך להיות הפקר.

שירה מן המזרח התיכון

פאטמה נאעות

רביב אנין*

"היכל הפרח" הוא קובץ השירה החמישי של המשוררת המצרית פֶּאטְמָה נָאעוּת, ילידת 1964, שנכתב בשנים 2004-2006. לא לחינם מתקשים המבקרים לשייך אותה לזרם שירה מסוים, שכן היא יודעת לתמרן היטב בנתיבים שמחוץ לתלם השיר הערבי המסורתי, ובכך מעבירה את המחשבה המשוחררת אל הקורא, חידוש מבורך המהווה את אחת מנקודות האור בעולם השירה הערבית. המשוררת משכילה לשבש את מנגנון התודעה השיטתי-השכלתני של הקורא בשעה שהיא משלבת ומחליפה מראות וזמנים באופן לוליני, או כמו שכותב אחד המבקרים: היא כותבת "לפי לחץ הדם ולא לפי השיטה". כך אפשר למצוא ב"היכל הפרח", בשיר 'גרבי', תיאור של מוכרת גרביים בשוק, הזועק את הבדידות בחברה ומסיים באקורד של אהבה; בשיר 'כריך של תמרים' יש תחושה של אהבה שהוחמצה דרך האצבעות המאכילות; השיר 'עץ הזית', כמו שירים רבים אחרים שלה, הוא שיר של 'תודה אבל לא', המתריס התרסה אופיינית נגד העולם הגברי אך בלא התבכיינות וכאב מעיקים, אלא בהעמקה יצירתית, מהרהרת, המנסה לעצב ערכים.

כְּרִיךְ שֶׁל תְּמָרִים

אֶצְבְּעוֹתַיךְ כַּעֵת לֵלָא סִפֵּק
לוֹרְדוֹת מִפִּיךְ
אֲחֵרִי שֶׁדַּחֲפוּ לְתוֹכוֹ כְּרִיךְ תְּמָרִים
בְּאוֹלַם הַנוֹסְעִים שֶׁל שְׂדֵה-תְּעוּפָה בְּרִצְלוֹנָה.
אֶצְבְּעוֹתַיךְ
שׁוֹרִידֵיהֶן נְפוּצוּ בְּנִפְנוּף כֶּף-הַיָּד
בְּאֲמָצֵעַ מִבְּטֶד הָאֲחֵרוֹן בִּי,
אֶצְבְּעוֹתַיךְ אֵלֶּה הַמִּתְנַצְּלוֹת
שֶׁצִּירוּ אֶת הַשִּׁיר
וְלֹא הִיָּה בִּיכְלִתָּן לְשֹׁמֵר פְּרִיָּה
וְלִכְּוֹן עֵפוּ,
עִם חֲצֵי כֶּנֶף.
(קהיר, 2005)

גֶּרֶב

מוֹכֶרֶת הַגְּרָבִים
לֵיד תַּחֲנוּת סְלִימָאן בְּאִשָּׁא
גוֹהֲרֶת עַל הַשַּׁחַר הַזֶּה
סוֹכֶכֶת עֲלֵיו מִפְּנֵי הַשֶּׁמֶשׁ
תוֹלֶשֶׁת מִמֶּנּוּ חוּט בּוֹלֵט.
לְמַחְרֵת יִבְגַּד בָּהּ
הַגְּרֵב
וַיִּכְנֵס לְרֵגְלֵי שֶׁל גֶּבֶר
רְחוּק.

תרגום מערבית: רביב אנין
ניקוד: יצחק שניבויס

עֵץ זֵית

היא חוֹשֶׁבֶת
בְּעוֹדָה מְנִיחָה אֶת הַשְּׂמֵלוֹת בְּתוֹךְ הַמְזוֹנָה
שֶׁהַקּוֹר הָאֶסְקִימוֹסִי
יִמְנַע אֶת הַתְּרֵבוֹת הַחִידֻקִּים
שֶׁהַשְּׂאִיר הַחוֹלָה עַל עוֹרָה
וְלִכְּוֹן היא שוֹכַחַת בְּכִנְיָה
לְהַסִּיר אֶת הַשִּׁירִים הַתְּלוּיִים עַל קִירוֹת הַבַּיִת
וְעַל לוּחַ הַלֵּב.

הִרְאָה
שֶׁשֶׁהִיָּתָה שְׁלוֹשׁ שָׁנִים בְּ"הֵיכַל הַפְּרַח"
כְּמַעַט גְּרָמָה לְעַץ הַזֵּית לְשֵׁאת פְּרִי
וְאֶפְלוּ הַעוֹבְרִים וְשָׁבִים נְעַמְדוּ בַּשַּׁעַר
כְּדֵי לְלַקֵּט בְּסִלְיָהֶם
מַעַט מִטוּבוֹ.

יָפָה שֶׁשְּׂמֵלַת הַכְּלוּלוֹת
רְחִבַת אִמְרָה,
וְטוֹוִים אוֹתָהּ הַדְּמִשְׁקָאִים בְּחוּטִים מִחֻלָּב,
חוּטִים שְׂאִינִם דּוֹמִים לְמִלְמֵלָה
שֶׁהִיָּתָה כְּרוּכָה בְּעֵבֶר סָבִיב צְנֹאָרָה,
וְטוֹב
שֶׁהיא מְטַפֶּסֶת בְּזִהִירוֹת בְּמִדְרָגוֹת
כִּיָּאָה לְכֹלָה הַעוֹמְדָת לְגִלוֹת אֶת חֶק הָאוֹר,
אֵלָּא שֶׁבְּהִגִּיעָה אֶל הַקְּצֵה
היא תִּרְכִּין אֶת רֵאשֵׁהּ
וְתִנְעֵץ בּוֹ
מִבֶּט אֲחֵרוֹן.
(קהיר, 2005)

* רביב אנין הינו מתרגם ספרות ושירה מערבית וסינית.

מחמוד דרויש - המשורר הלאומי של העם הערבי-הפלסטיני

סאלם ג'ובראן*

בתשעה באוגוסט, הרחק מן המולדת ומאזור המזרח התיכון, נדם לבו של מחמוד דרויש לאחר ניתוח לב מסובך בבית חולים ביוסטון שבארצות הברית. אבל עמוק ירד על העם הפלסטיני ויתר עמי ערב, וכלי התקשורת השונים סקרו בהרחבה את סיפור חייו ואת מפעלו הספרותי. אפשר לומר בוודאות כי מותו של אף משורר או סופר בעולם הערבי בעת החדשה לא עורר אבל לאומי והמוני שכזה כמו שעורר מותו של דרויש. העם הפלסטיני יצא לתהלוכות אבל ספונטניות בכל הערים והכפרים בגדה המערבית, במחנות הפליטים וביישובים הערביים בישראל; תמונותיו של דרויש נתלו בכל פינה ולא תהיה זו הגזמה לומר כי גם על לוח ליבו של כל פלסטיני באשר הוא. אחד הבכירים ברשות הפלסטינית אמר לי בשיחה אישית, כשהוא בוכה כילד: "לא מחמוד נשען על המהפכה הפלסטינית לקידום מעמדו, אלא המהפכה הפלסטינית נשענה על מחמוד דרויש", וזאת אינה רטוריקה מזרחית, אלא האמת לאמיתה.

גדולתו של מחמוד דרויש עוד משחר נעוריו הייתה ברצונו להיות משורר ורק משורר. הוא אמנם עבד בעיתונות כדי להתפרנס, אך היה קודם כל וכל הזמן משורר. כאשר עזב דרויש את ישראל, השתקע תחילה בקהיר בתנאים נוחים ולצידם של בכירי הסופרים בעיתון אל-אהראם, אולם מהר מאוד עזב את מצרים ונסע לבירות, שהייתה מרכז הכובד של המהפכה הפלסטינית. בבירות, הכבושה על-ידי הצבא הישראלי, ערך דרויש עם המשורר הפלסטיני מַעֲיָן בְּסִיסו עיתון בן שני עמודים, שבו פורסם כל יום שיר של דרויש או של בסיסו. מתוקף עבודתם נעו השניים ברחבי בירות בקרב הלוחמים, והיו יכולים למעשה להיהרג בכל רגע. יחד עם בסיסו התמזג דרויש עם המהפכה הפלסטינית ועם החלום הלאומי הפלסטיני. הדבר לא מנע ממנו לכתוב את השיר "מכתב לחייל ישראלי בבירות", המופנה לחייל ישראלי והמהווה דוגמה ומופת להומניזם ולאחווה אנושית, מעשה הסותר את הניסיון ארוך השנים לתאר את דרויש בתור "שונא יהודים".

בכל שירתו ופעילותו היה דרויש פלסטיני למופת, ולזכותו ייאמר שהוא ראה בעצמו פרט בתוך הקולקטיב הפלסטיני, והציג את האסון הפלסטיני כטראומה אנושית. הוא לא ידע שנהא, ולא רטוריקה רעשנית; הוא לא השתמש בסיסמאות לשלהוב ההמונים, אלא סימל את הפליטות ואת החלום האנושי של העם הפלסטיני לחיות ככל העמים.

דרויש, ייאמר לזכותו, לא ראה בשירה אמצעי למאבק לאומי. הוא היה קודם כל ומעל לכל משורר אינדיבידואליסט בכל ליבו; בחר את המילים בשקידה ובאהבה, חידש בהתמדה בסגנון, במבנה השיר ובמוסיקליות שלו. מאות משיריו של דרויש הולחנו על ידי טובי המוסיקאים בעולם הערבי. לאחר מותו של דרויש סיפר המוסיקאי הלבנוני מרסל ח'ליפה כי במשך שמונה שנים הלחין שירים של דרויש, אך זה מעולם לא פנה אליו לבקש תמלוגים. "אתה מלחין את שיריי בעבור מיליוני מאזינים", אמר לו דרויש באצילות ובביישנות.

מבקרים ספרותיים בולטים בעולם הערבי כותבים כי דרויש הוא המשורר הערבי החשוב ביותר, הפורה ביותר והחדשני ביותר בעידן המודרני. אין זה קל למדינות ערביות מבוססות

* סאלם ג'ובראן (salim_jubran@yahoo.com), הוא משורר ומבקר ספרות. ערך את "אל-ג'יד" ו"אל-אתחאד" וכן מספר עיתונים אחרים במרוצת 40 השנים האחרונות.

כמצרים, סוריה, לבנון או עיראק להודות כי המשורר הפלסטיני, הפליט, הנווד, הוא גדול משוררי העולם הערבי.

עם מותו של דרויש, אני חש כי איבדתי לא רק משורר אהוב, אלא גם אח וידיד; למדנו יחד ארבע שנים בתיכון בכפר יאסיף, ולאחר מכן עבדנו יחד בעיתון "אל-אתחאד" ובירחון "אל-ג'דיד". כאשר קיבלנו את צווי הריתוק האוסרים עלינו לצאת מן הבית משקיעת השמש ועד זריחתה, גרנו יחד ברחוב עבאס בחיפה, מקום שבו התחברו חיינו, חלומותינו, מרירותנו ומחאתנו והתמזגו במהלכו של המאבק.

מותו של מחמוד דרויש, שלאורך חייו ביקש הממסד בישראל להעלימו ולעוות את מהותו, יכריח את הכוחות הנאורים הנרחבים בעם היהודי לשבור את החרם במוקדם או במאוחר ולתרגם את רוב ספריו. בכך תהא תרומה גדולה להכרת החברה היהודית את מחמוד דרויש האמיתי – הפטריוט, ההומניסט, הליריקן וזמר האביב והרוח. עובדה זו תתרום גם להבנה האנושית ולכבוד האנושי בין שני העמים שלנו.

מדור קולנוע

אחרי-מותו של יוסף שאהין

שריאל בירנבוים*

מעט לפני סגירת הגיליון הלך לעולמו יוסף שאהין (25 בינואר 1926 – 27 ביולי 2008), הנחשב בידי רבים לגדול במאי מצרים, ובוודאי היוצר בעל היצירה המגוונת והממושכת ביניהם, החל בשנת 1950 ועד לשנתו האחרונה.

שאהין נולד באלכסנדריה, והיה מאחרוני האנשים שגדלו בסביבה התרבותית הקוסמופוליטית הייחודית של העיר, בה חיו קהילות של איטלקים, צרפתים, יוונים, ארמנים ויהודים. סרטו של שאהין, אל-אספנדרייה, ליה? ("אלכסנדריה, מדוע?", 1978) מציג מחדש עולם אבוד זה. סרט זה מפגין סימפטיה ליהודי העיר, החוששים מפני חילותיו של רומל המתקרבים למצרים והוא יוצא דופן בקרב הסרטים המצריים, בעצם ההזדהות עם היהודים שנרדפו בשואה.

לבד מהטטרולוגיה על אלכסנדריה אשר עסקה בהיסטוריה האישית שלו, ביים שאהין סרטים היסטוריים רבים ומגוונים. אל-נאצר צלאח אל-דין (1962), אשר הפך לסרט-הראווה [הספקטקל] ההיסטורי האולטימטיבי, שלתוכו יצק את כל המסרים של משטר נאצר. בסרטים היסטוריים שביים לאחר מכן התפנה יותר מקום לאמירה האישית של שאהין, שהוביל את ה-*cinéma d'auteur*¹ בעולם הערבי. בסרט אל-מצייר ("הגורל", 1997) מציג שאהין את דמותו של הפילוסוף אבן רושד, בתור דוגמה לאיש-דת המכבד את "האחר", את החוכמה ואת הדעת, ומתעמת על רקע זה עם הפונדמנטליסטים הרצחניים. בסרט אל-מהאגר ("המהגר", 1993) הציג הבמאי לצופים עיבוד חופשי של סיפור יוסף ואחיו. שאהין, נוצרי שמשפחת אביו הגיעה מלבנון, הזדהה עם יוסף המקראי, המגיע לארץ זרה, הופך אותה לביתו, לומד ומלמד בה, ומביא אותה לפסגות תרבותיות שטרם ידעה. בסרט "להתראות בונפארט" (1985) בחן שאהין את הכיבוש הצרפתי של מצרים, בניסיון ראשון להתפייסות עם הכיבוש המערבי, ולהודות בכך שהצרפתים הביאו עימם לצד ה"נארי" (האש) גם את ה"נור" (האור). בהקשר זה ראוי לציין כי שאהין, שדיבר צרפתית שוטפת, קנה ליצירותיו קהל אוהד גם בצרפת, וחלק מסרטיו נעשו בקופרודוקציה עם גורמים צרפתיים.

סרטיו המאוחרים של שאהין הופקו לעתים קרובות בתור קופרודוקציות עם גורמים מערביים, ולעתים בשל זאת היו "קשים לעיכול" במצרים. כך הפך שאהין להיות הבמאי הערבי המוכר ביותר במערב, אף על פי שנותר קשור בעיקר לקהל המצרי. את אמנות הבמה למד שאהין בארצות הברית, ולאורך כל חייו ניהל עמה דיאלוג; מן הבחינה האמנותית הוא העריץ את סרט הראווה ההוליוודי של שנות הארבעים, שכלל שירה וריקודים, אולם עובדה זו לא מנעה ממנו להפוך למבקר חריף של מדיניות ארצות הברית בעידן הנשיא בוש הבן.

* שריאל בירנבוים (sarielb@gmail.com), עורך מדור הקולנוע, הוא דוקטורנט בחוג להיסטוריה של האסלאם והמזרח התיכון באוניברסיטה העברית בירושלים. כותב דוקטורט בהנחיית פרופ' עמנואל סיון בנושא "ההיסטוריה בקולנוע המצרי". מאמרו "משנתו ההיסטורית של סיד אלקמני" התפרסם בגיליון 22 של כתב העת קשת החדשה, בדצמבר 2007.

¹ דהיינו, קולנוע המשקף את האישיות האמנותית, את הביוגרפיה ואת הנטיות האמנותיות של היוצר.

סרטיו של שאהין נשאו תמיד מסר ליברלי והומניסטי, שבגינם היו לו לעתים לחיכוכים עם גורמים שלטוניים וגורמים אחרים במצרים. בשנות השישים הוא אף נאלץ לעזוב את מצרים לכמה שנים. רבים מסרטיו עסקו במצב חברתי במצרים, ובאופן מיוחד התפרסם הסרט "באב אל-חדיד"² (1958) שבו הוכיח הבמאי גם את כישורי המשחק שלו בתפקיד קינאווי, סבל עני הנתקף באהבה עד טירוף. הן כבמאי והן כאדם הניח אחריו שאהין לקהל המצרי ולעולם הקולנוע בכלל מורשת עשירה ומגוונת של יצירה קולנועית ודור חדש של תלמידים – במאים ושחקנים – אותם הכשיר, חנך והדריך. אין ספק גם כי בעשייתו ובמפעלו הקולנועי המונומנטלי, איפשר שאהין את פריצתו של הקולנוע המצרי אל התודעה ואל עולם היצירה הבין-לאומיים.

² מילולית - "שער הברזל"; זהו הכינוי לתחנת הרכבת המרכזית של קהיר.